

TEFSİR USÛLÜNÜN TEMEL KAYNAKLARI

Doç. Dr. Muhsin DEMİRCİ

I. KAVRAMLAR VE TAHLİLLER

A. Tefsir

Tefsir kelimesi, “fesr” veya taklip tarikiyle “sefr” kökünden gelen “tef‘il” vezninde bir masdardır. “Fesr”, sözlükte *bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak, ve üzeri örtülü bir şeyi açmak* gibi mânâlara gelmektedir. İfade ettiği bu mânâlardan dolayı tabîbin herhangi bir hastalığı teşhis için yapılan tahlîle de “fesr” denilmektedir¹.

Tefsir kelimesinin yağmur damlalarının taş üzerine düşüp parçalanmasını ifâde için kullanılan “*feseretü'n-nûnetu*” terkîbinden alındığı da ileri sürülmüştür². Buna göre de tefsir, “*açıklanması istenilen meseleyi, daha iyi anlaşılması için parçalara ayırmak*” mânâsını ifâde etmektedir.

Tefsir kelimesinin taklîb tarikiyle türediği iddiâ edilen “sefr” mastarı da, Araplar arasında *kapalı birşeyi açmak, aydınlatmak ve ortaya çıkarmak* gibi mânâlarda kullanılmaktadır³. Bundan dolayıdır ki, kadın yüzünü açtığı Araplar “*sefereti'l-mer'etü*” derler.⁴ Burada zikrettiğimiz söz konusu iki kelimenin mânâ bakımından benzerlikler taşıması ve Arap dilinde mevcut olan “taklîb sanatı” göz önüne alınacak olursa “tefsir” kelimesinin bu iki kökten de türediği ileri sürülebilir. Durum böyle olmakla beraber Emîn el-Hûlî: “Fesr” veya “sefr” masdarlarının her ikisinde de keşfetmek/ortaya çıkarmak mânâsı vardır. Ancak “sefr” kelimesinde maddî, zâhirî bir keşf, “fesr” sözcüğünde ise ma'nevî bir keşf söz konusudur, diyerek mânâ ile ilgili olması bakımından “tefsir” lafzının “fesr”den türemiş olduğunu ileri sürmektedir.⁵

Tefsir kelimesi ıstılahta ise, “*müşkil olan lafızdan murâd edilen şeyi keşfetmektir*” şeklinde tarif edilmiştir.⁶ Bir ilim olarak ele alındığı zaman da, tefsir: “*İnsan gücü ve Arap dilinin verdiği imkân nisbetinde Allah'ın murâdına delâlet etmesi bakımından Kur'ân metninin lafız ve mânâsından bahseden bir ilim*”⁷ olarak tanımlanabilir.

Sahâbe devrinde tefsir denilince akla tevkîfî beyânlar geliyordu. Yani bu söz onlara göre Allah'ın veya O'nun Elçisinin açıklamalarını ifâde etmek

1. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 369; el-Cevherî, *es-Sihah*, Mısır 1376, II, 781; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, Mısır 1306, III, 470

2. Bkz. et-Tûfî, Süleyman b. Abdulkavî, *el-İksîr fî 'İlmî't-Tefsîr*, (thk. Abdulkadir Hüseyin), Kahire 1977, s. 1-2

3. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 369; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 147

4. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 147

5. el-Hûlî, *et-Tefsîr Ma'âlimu Hayâtihi ve Menhecuhu'l-Yevm*, Mısır 1944, s. 5

6. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, IV, 369; ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, III, 170

7. ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 471; ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 15

üzere kullanılan bir kavram idi. Bundan dolayı tefsir tek ihtimalli mânâ niteliğinde görülüyordu yani onda hata ihtimâli aslâ söz konusu değildi. Böylece denilebilir ki, Ashâb döneminde “tefsir” lafzı Allah ve Hz. Peygamber’in beyânları için söz konusu iken daha sonraları muhtevâsı biraz daha genişletilerek Sahâbe açıklamalarını da içine almaya başladı. Çünkü onlar Kur’ân’ın inişine ve iniş sebeplerine şâhid oldular, hükümlerle sebepler arasındaki münâsebeti iyi kavradılar. Bu sebeple olmalı ki, el-Hâkim (öl. 405/1014) *Müstedrek*’inde “Bize göre Sahâbe tefsîri merfû hadis hükmündedir. (...) Eğer Sahâbe bir âyet hakkında söz söylerse, biz de onu söyleriz (yani o bizim için mu‘teberdir). Çünkü o, Hz. Peygamber’in sözüne uygundur”⁸ demektedir.

B. Usûl

Usûl, “asl” kelimesinin çoğuludur. Sözlükte “temel, esas, dayanak ve kök” mânâsına gelmektedir.⁹ Ayrıca, “kâide” ve “delil” gibi mânâları da vardır.¹⁰ Istilahta ise, “hükmü tek başına sâbit olup, başkasının kendi üzerine binâ edildiği şey”¹¹ olarak tarif edilmiştir. Buna göre usûl, “Herhangi bir ilim dalıyla alâkalı bilgilerin sistematize edilmesinde kullanılan belli esas ve metodlar” demektir.

C. Tefsirle Mânâ Yakınlığı Olan Kavramlar

1. Te’vîl

a. Te’vîlin Mânâsı ve Tanımı

“Te’vîl” kelimesi, lugat mânâsı itibâriyle aslına dönmek mânâsına gelen “evl” kökünden “tef’îl” vezninde masdar olup, “döndürmek” ve “herhangi bir şeyi varacağı yere ulaştırmak” demektir.¹² Ayrıca bir lafzın mânâsını belirleyip “takdir ve tefsir etmek” mânâlarını da ifâde etmektedir.¹³

Te’vîl kelimesi, Kur’ân bütünlüğü içerisinde farklı mânâlarda kullanılmıştır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Tefsir, “*Onun te’vîlini (tefsîrini) ancak Allah bilir...*”¹⁴

2. Sebep, “*Hakkında sabredemediğin şeylerin te’vîlini (sebebini) sana*

8. İbn Kayyûm el-Cevziyye, *İ’lâmu’l-Muvâki’in*, Dihli 1313, II, 231

9. Büyük Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, İstanbul 1969, s. 8

10. Atar Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, s. 1

11. el-Cürcânî, *Ta’rîfât*, s. 22

12. İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XI, 32; er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Mufredât*, s. 31; Asım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, III, 1160

13. İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XI, 32; Asım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, III, 1160; et-Tehânevî, *Keşşâf*, I, 89; ez-Zerkânî, *Menâhil*, II, 4

14. *Âl-i İmrân* 3/7

bildireceğim.”¹⁵

3. Sonuç, “*Bu daha iyidir ve te’vîl (sonuç) bakımından daha güzeldir.*”¹⁶

4. Rüyâ tabiri, “*Ve Yûsuf dedi ki: “Babacığım! İşte bu daha önce gördüğüm rüyânın te’vîli (tabiri)dir.*”¹⁷

5. Birşeyin meydana gelmesi, “*Onun vukûunu bildirdiği şeyin te’vîlinden (meydana gelmesinden) başkasını mı bekliyorlar?*”¹⁸

Te’vîlin lugat mânâsını verdikten sonra şimdi de terim olarak tanımını yapmağa çalışalım.

el-Âmidî (öl. 631/1233) te’vîli kavram olarak şu şekilde tanımlamaktadır: “Te’vîl, herhangi bir lafzı bir karîne(delil)den dolayı zâhirî mânâsının dışında başka bir mânâyâ hamletmek” demektir.¹⁹

ez-Zerkeşî (öl. 794/1391)’nin tanımı da şöyledir: “Te’vîl, herhangi bir nassın mânâsını, muhtemel mânâlarından birine yöneltmektir.”²⁰

Daha genel bir tarzda şöyle tarif edilebilir. Te’vîl: “Meşrû bir sebep veya delilden ötürü âyeti zâhirî mânâsından alıp, kendisinden önce ve sonraki âyete mutâbık, Kitâb ve Sünnet’e uygun mânâlardan birine hamletmektir.”²¹

Te’vîl, bir kavram olarak selef ve müteahhir âlimler tarafından farklı biçimde anlaşılmıştır. Hattâ denilebilir ki, üzerinde en çok durulan ve değişik mânâlar verilen, bir başka ifâde ile kişilere ve çağlara göre en fazla mânâ değişikliğine uğrayan kavram, te’vîldir. Tefsir kelimesinin bir kavram olarak böyle bir değişikliğe uğradığı söylenemez.

İslâmın ilk dönemlerinde te’vîl, kesin olmayan beyân ve açıklama mânâsında kullanılarak, Hz. Peygamber ve Sahâbenin Kur’ân’a dâir îzahlarına “te’vîl” değil “tefsir” denilmiştir. Bundan dolayıdır ki o dönem müfessirlerinin bir kısmı eserlerinde tefsir lafzını kullanmamıştır. Bu, onların tevâzularından ve Kur’ân’a dâir yapmış oldukları yorumların kesinlik ifâde etmeyeceğini idrâk etmiş bulunmalarından kaynaklanmış olabilir. Meselâ İbn Kuteybe (öl. 276/869), tefsire âit kaleme aldığı eserine “*Te’vîlu Müşkili’ l-Kur’ân*”, et-

15. *el-Kehf*, 18/78

16. *en-Nisâ*, 4/59

17. *Yûsuf*, 12/100

18. *el-A’râf*, 7/153

19. el-Âmidî, *el-İhkâm fî ‘Usûli’ l-Ahkâm*, Beyrut 1986/1406, III, 59.

20. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 148. Krş. es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 222; ez-Zehabî, *et-Tefsir ve’ l-Müfessirûn*, I, 22

21. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 150; es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 222; el-Akk, *Usûlu’ t-Tefsîr*, s. 51; Şahinoğlu, M. Nazif, “*Te’vîl*”, İA., XII, 216

Taberî (öl. 310/922) ise, “*Câmi‘u’l-Beyân an Te‘vîli’l-Kur‘ân*” adını vermiştir.²² Ancak daha sonraları te‘vîl ve tefsir lafzı birbirinin yerine kullanılır olmuş, hatta İbnü’l-A‘râbî (öl. 543/1148)²³ ve Ebu‘l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ (öl. 291/904)²⁴ gibi âlimler, bu iki kavramın aynı mânâda olduğunu söylemişlerdir.

Tefsir ve te‘vîl kavramlarına getirdiği açıklamalarla Kur‘ân yorumcularına büyük bir ferahlık sağlayan ve kendisinden sonraki İslâm bilginlerine rahat yorum yapabilme imkânı veren Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (öl. 333/944) olmuştur. Onun, “Hz. Peygamber ve Sahâbenin yaptığı açıklama ancak tefsirdir ve bu tefsir kesindir. Ama bunların hâricinde bulunan kişilerin Kur‘ân‘a dâir yaptıkları yorumlar, sadece te‘vîldir. Te‘vîl ise, kesinlik arzetmemektedir. Zîrâ tefsirde tek bir mânâ, te‘vîl de ise, çeşitli mânâlar vardır.”²⁵ tarzındaki anlayışı, tefsir târihi açısından olduğu gibi, akîde yönünden de üzerinde ehemmiyetle durulması gereken bir husustur. Çünkü Mâtürîdî, bu îzahlarıyla tefsir ve te‘vîlin kabaca sınırlarını tayin ederek onları birbirinden ayırmıştır.

Böylece Hicrî IV ve V. asırlara doğru te‘vîl kelimesinin tefsirden daha husûsî bir mânâ ifâde ettiği fikri yayılmaya başlamış, te‘vîl, Kur‘ân‘ın bâtinî, tefsir zâhirî açıklamasına âit birer ilmî tâbir hâline gelmiş oldu.²⁶ Kelimenin bu şekilde husûsî bir mânâyâ aktarılması ise, Kur‘ân‘ın bâtinî îzâhının tefsir ile değil, ancak te‘vîl yoluyla mümkün olacağı kanâatini ortaya çıkarmıştı.²⁷

Ehl-i Sünnet âlimleri, âyet ve hadislerin zâhirî mânâlarıyla tenâkuza düşmemek kaydıyla yapılan te‘vîleri müsâmaha ile karşıladılar. Ancak sınır aşılığında, gerekeni yapmaktan ve te‘vîlde ölçüyü kaçıranları kınamaktan da geri durmadılar. Onlara göre bir lafzı, taşımadığı bir mânâyâ, yâhut taşıdığı mânâlardan vahyin rûhuna uygun olmayan bir mânâyâ hamlederek, te‘vîl yapmak bâtil ve fâsiddir. Yani te‘vîl, mutlakâ kuvvetli bir delîle dayanmalıdır; aksi halde, yapılan te‘vîl, sırf mücerred bir görüşe dayanacağından, sahîh kabûl edilemez.²⁸

b. Te‘vîlin Alanı

İslâm bilginlerinin çoğunluğuna göre nasslardan hüküm çıkarmada esas

22. Cerrahoğlu, İsmail, *Kur‘ân Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara 1979, s. 14

23. İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, V, 55

24. İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, XI, 33

25. el-Mâtürîdî, *Te‘vilâtu’l-Kur‘ân*, Selim Ağa Ktp, No: 40, vr. 1b

26. Mukaddimetân, s. 173; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 149; es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 222

27. Şahinoğlu, M. Nazif, “Te‘vîl”, İA, XII, 215.

28. Elmalılı, *Hak Dîni*, II, 1046

olan, te'vile gitmemektir. Başka bir ifâde ile nassların zâhirî mânâlarıyla amel etmek vâcibdir ve kuvvetli delil olmadıkça zâhirî mânâlarını bırakıp te'vile gitmek câiz değildir.²⁹ Meselâ umûmî mânâlı bir nass, kendisini tahsîs eden husûsî bir nass olmadıkça umum, mutlak mânâlı bir nass da takyîd edici bir nass olmadan mutlak mânâ taşır. Emirler de aynı şekilde aksi bir delil olmadıkça vücûb ifâde ederler. Kısaca belirtmek gerekirse, denilebilir ki hüküm, nassların zâhirî mânâlarına göredir. Hiç kimse herhangi bir delil olmadan nassların söz konusu zâhirî mânâlarını terkedip bâtınına, genel mânâlarını bırakıp hususî mânâlarına geçemez.³⁰

Ancak te'vîlin kaçınılmaz olduğu durumlar da vardır. Bunları kısaca şöyle sıralamak mümkündür:

1.Şer'î yahut itikadî mânâları üzerinde icmâ vukûu bulmayan bazı âyetler.

2.Birbiriyle mânâ yönünden teâruz eder gibi görünen müşkil âyetler.³¹

3.Mânâları gizli bir anlama sembol teşkil eden âyetler.³²

4.Teâruz halinde gözüken şer'î deliller.³³ Ancak bu maddede belirtilen hususla ilgili yapılacak te'vîl, deliller arasındaki teâruzu giderme yollarına başvurduktan sonra söz konusudur.³⁴

5.Te'vîlin bundan başka, "hakîkat"ın "mecâz"a, "mutlak"ın "mukayyed"e, "âmm"ın "hâss"a hamledilmesinde olduğu gibi, istinbât alanlarında da varlığını görmekteyiz.³⁵

c. Te'vîlin Şartları

Yukarıda da ifâde ettiğimiz gibi asıl olan te'vile gitmemektir. Ancak

29.Abdülhâmid, İrfân, *İslâm'da İtikadî Mezhepler*, s. 230

30.Sâlih, Muhammed Edib, *Tefsîru'n-Nusûs fi' -Fikhi'l-İslâmî*, Beyrut 1984, I, 372-374

31.Kur'ân'ın bazı âyetleri arasında ihtilâf veya tezat gibi görünen hususlar müşkilü'l-Kur'ân ilmi içerisinde ele alınmaktadır. Aslında Kur'ân'da birbirini tutmayan veya çelişki arzeden âyetler mevcut değildir. Nitekim Allah Taâlâ; "*Eğer o, Allah'tan başkası tarafından olsaydı elbette içinde birbirini tutmayan bir çok şey bulurlardı*" (en-Nisâ, 4/82) buyurarak bu gerçeği açıklamış bulunmaktadır. Demek ki Kur'ân'da böyle bir şey esâsen mevcut değildir. (Bkz. Çetin Abdurrahman, *Kur'ân İlimleri*, s. 259-260.)

32.Abdülhâmid, İrfân, *İslâm'da İtikadî Mezhepler*, s. 231

33.Deliller arasında görülen çatışmadan maksat, müctehidin kendi anlayış va kavrayışı ile varabildiği sonuç esas alınmak üzere, sadece zâhirde tesbît edilebilen çatışmadır. Zîrâ şer'î delillerin mâhiyetleri itibarıyla aralarında bir çelişki söz konusu değildir. (Bkz. Şa'bân, Zekiy-yüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 356, dp. 560)

34.Şa'bân, Zekiy-yüddîn, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 356-360

35.Sâlih, Muhammed Edib, *Tefsîru'n-Nusûs*, I, 377-378

şartlar te'vîli gerekli kılarırsa, o takdirde nassın muhtemel mânâlarından birisi tercih edilmek sûretiyle te'vîle gidilir. İşte bu durumda şu şartlar göz önünde bulundurulmalıdır:

1.Lafzın, te'vîli kabûl eder bir lafız olması gerekmektedir. Eğer lafız, muhkem ya da müfesser gibi te'vîli kabûl etmeyen lafız türünden olursa, böyle bir te'vîl de sahîh değildir.³⁶

2.Te'vîle esas alınan mânâ, lafzın muhtemel bulunduğu, mecâz yoluyla da olsa kendisine delâlet ettiği mânâlardan olmalıdır.³⁷ Şâyet lafız, ihtimâli olmayan bir mânâ ile te'vîle zorlanırsa, o takdirde yapılan te'vîl sahîh ve makbul sayılmaz.³⁸

3.Te'vîlin şartlarından biri de, yapılan te'vîlin sarîh (mânâsı açık) bir nassa muhalif olmamasıdır. Şâyet yapılan te'vîl, sahîh ve sarîh bir nassa ters düşerse, böyle bir te'vîl de fâsiddir. Çünkü şartlar tamamlanmış değildir.³⁹

Sonuç olarak şunu ifâde edelim ki, herhangi bir te'vîlin makbul sayılabilmesi, sıralamaya çalıştığımız bu şartların yerine getirilmesiyle mümkündür. Bunlardan birinin ya da birkaçının eksik olması durumunda makbul ve sahîh bir te'vîlden söz etmek mümkün görünmemektedir.

d. Te'vîl İle Tefsir Arasındaki Farklar

Te'vîl ile tefsir arasındaki farkları şöyle sıralamak mümkündür:

1.Te'vîl, bir karîneden dolayı lafzın muhtemel mânâlarından birisini tercih mânâsı taşıdığı için kat'iyet ifâde etmez. Fakat tefsir, lafızdaki mânânın açıklığa kavuşturulmasında kesinlik arzeder.⁴⁰ Çünkü tefsir, Hz. Peygamber ve vahye şâhid olan Sahâbîlerden gelen nakle dayanır. Bu yönüyle tefsirin tevkîfi olduğu söylenebilir.⁴¹ Halbuki te'vîl, ictihâda dayalıdır.⁴² Kısacası te'vîl, kastedilen mânâyı dirâyetle, tefsir ise, rivâyetle ortaya çıkarır.⁴³

2.Te'vîl ekseriya nassların mânâlarında, tefsir ise lafızlarda görülür.⁴⁴ Başka bir ifâde ile te'vîl, lafızlarda kastedilen mânâyı, ortaya koyar, tefsir

36.Zeydan, Abdülkerim, *el-Vecîz fî 'Usûli'l-Fıkh*, Bağdâd, 1974, s. 287; Şa'bân, Zekiyuddin, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 320

37.Sâlih, Muhammed Edib, *Tefsiru'n-Nusûs*, I, 381; el-Akk, *Usûlu't-Tefsîr*, s. 58

38.Zeydân, Abdülkerim, *el-Vecîz*, s. 287

39.Zeydân, Abdülkerim, *el-Vecîz*, s. 288

40.Abdülaziz, Emir, *Dirâsât fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1983/1403, s. 141

41.Elmahlî, *Hak Dini*, (mukaddime) I, 27

42.el-Akk, *Usûlu't-Tefsîr*, s. 52

43.Elmahlî, *Hak Dini*, (mukaddime) I, 27

44.Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 215

ise, lafzın konusunu beyân eder.⁴⁵

3.Te'vîl, tefsire göre daha husûsî bir mânâ taşıır.⁴⁶ Çünkü te'vîl İlahiyat konularında yazılmış eserlerde, tefsir ise hem bu tür kitaplarda hem de bunların dışında kaleme alınan eserlerde söz konusudur.⁴⁷

4.Te'vîl kavramı, bâtinî mânâları ortaya koymak, tefsir ise, hakikat veya mecâz yoluyla lafızların zâhirî mânâlarını beyân etmek için kullanılır.⁴⁸

Te'vîl ve tefsirin farklarına da kısaca değindikten sonra şimdi de asıl konuya yani müteşâbih âyetlerin te'vîli meselesine geçebiliriz:

2. Tercüme

a. Tercümenin Mânası

Kök itibâriyle, dört harfli/rubâ'î "terceme"⁴⁹ veya üç harfli/sülâsî "receme"⁵⁰ fiilinden türediği iddiâ edilen "tercüme" kelimesi, sözlükte, "bir kelâmı bir dilden bir başka dile çevirmek", "bir sözü diğer bir dilde tefsir ve beyân etmek", "bir lafzı, kendisinin yerini tutacak bir lafızla değiştirmek" gibi mânâlara gelmektedir⁵¹

Tercüme kelimesinin zikredilen bu mânâları yanında başka mânâları da vardır. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1.Tercüme "*bâb*" başlığı yani bir kitapta yer alan bölüm (chapitre) adı mânâsına gelmektedir.⁵² Bunun en çarpıcı örneklerini el-Buhârî'nin *Sa-hîh*'inde bulmak mümkündür. Bu kitapta bazen "*bâb*" isimleri, "*bâbu tercemeti'l-hukkâm*"⁵³ şeklinde olduğu gibi tercüme kelimesiyle zikredilmektedir.

2.Tercüme bir kimsenin hayâtını, ya da çalışma hayâtında başından geçen olayları anlatması mânâsını da ifâde eder. Türkçede kullandığımız "*terceme-i hal*" ya da "*hal tercemesi*" bu mânâdadır.

3.Bir sözü, ondan haberi olmayan bir kimseye ulaştırmak da tercüme

45.el-Akk, *Usûlu't-Tefsîr*, s. 52

46.İbnu'l-Esîr, *el-Mesellesu's-Sâir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâir*, (thk, Ahmed el-Hûfî-Bedevî Tabbâne), Riyâd 1983/1403, I, 90

47.Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 215

48.İbnu'l-Esîr, *el-Mesellesu's-sâir*, I, 90; Abdülaziz, Emir, *Dirâsât fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*, s. 143

49.et-Tehânevî, *Keşşâf*, I, 587

50.el-Cevherî, *es-Sihah*, II, 7288; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XII, 66

51.Tercüme kelimesinin mânâları için bkz. el-Cevher, *es-Sihah*, II, 288; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XII, 66 vd; Okiç, M., Tayyib, *Hadiste Tercüman*, AÜİF Der., Ankara 1967, sy., XIV, s. 31

52.Okiç, *Hadisde Tercüman*, s. 31

53.el-Buhârî, *el-Ahkâm*, 40

kelimesiyle ifâde edilmektedir.

4. Yine tercüme, bir sözü söylendiği dilde tefsir etmek demektir. Abdullah b. Abbâs (öl. 68/687) hakkında kullanılan “*tercümânu'l-Kur'ân*” ünvanı da bu mânâdadır.

5. Tercüme kelimesine verilen mânâlardan biri de, maksadın açık ve net bir şekilde anlaşılmasını temin etmek için bir sözü, kendi dilinden başka bir dile çevirip tefsir etmek demektir.⁵⁴

Tercüme kelimesinin ıstılâhî mânâsı da şöyledir: “*Bir kelâmın mânâsını diğer bir lisanda dengi bir tâbirle aynen ifâde etmek demektir.*”⁵⁵ Tabiatıyla sözü bir dilden diğer bir dile nakletmek de, o sözün mânâsını diğer dildeki kelimelerle ortaya koymaktan ibârettir. Elbetteki bu durumda da tercüme edilecek dildeki sözlerin tüm mânâ ve maksatlarına bağlı kalmak ve tercüme buna göre yapmak gerekmektedir. Aksi halde mükemmel bir tercümeden söz etmek mümkün olmaz.

b. Tercüme Çeşitleri

ba. Harfî Tercüme

Lafzî tercüme diye de isimlendirilen bu tercüme, “nazmında ve tertibinde aslına benzemesi gözetilen” tercümedir⁵⁶. Bu şekildeki tercüme âdeta mürâdifi mürâdifen yerine koyarak yapılan bir tercüme tarzıdır. Başka bir deyişle tercüme edilecek metindeki her kelimenin birer birer ele alınıp, onların yerine geçebilecek diğer dildeki lafızların her yönden gözden geçirilerek yerine konulması şeklinde yapılan bir tercümedir. Bu yüzden çoğunlukla bu tür bir tercüme, asıl metnin mânâsını çok zor aksettirebilir.⁵⁷ Bu tercüme tarzı her ne kadar bilimsel eserlerde pratik gibi görünürse de, edebî eserlerde özellikle Kur'ân'da kullanımı son derece güç hattâ bazen imkânsızdır. Meselâ, aşağıdaki âyet:

﴿إِنَّا نَحْنُ نُزَلَّلْنَا الذِّكْرَ وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾

“*Şüphesiz o Kur'ân'ı biz indirdik, muhakkak onu yine biz koruyacağız*” (el-Hicr, 15/9)

şeklinde tercüme edilir. Halbuki bu âyetteki ﴿وَإِنَّا لَهُ لَحَافِظُونَ﴾ cümlesinde “inne”, “te'kîd lââmı” ve cümlenin fiil değil, isim cümlesi olarak zikredilmiş olması

54. Geniş bilgi için bkz. ez-Zehbî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I, 23; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 216; Aydar, Hidâyet, *Kur'ân'ın Tercümesi Meselesi*, İstanbul 1996, s. 59-61

55. Elmalılı, *Hak Dini*, (Mukaddime), I, 9

56. ez-Zehbî, *et-Tefsir ve'l-Müfessirûn*, I, 23

57. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 217

gibi üç tane te'kîd vardır. Belki bu te'kîd unsurlarını gözeterek söz konusu âyeti, “*Şüphesiz, muhakkak surette, Kur'ân'ı biz kesin olarak koruyacağız*” şeklinde tercüme etmek mümkündür. Ancak bu da aslın vecizliği karşısında çok gülünç bir tercüme olur. Kaldı ki, Kur'ân'da harfî tercüme tarzı ile çevrilmesi hiç mümkün olmayan âyetler de bulunmaktadır.⁵⁸ Bundan dolayı diyebiliriz ki, Allah'ın mu'ciz bir kelâmı olan Kur'ân'ı, belâğat, fesâhat, i'câz ve üslûbuyla başka bir dile harfî tercüme tarzı ile tercüme etmek mümkün görünmemektedir.⁵⁹

bb. Tefsirî Tercüme

Asıl dildeki kelimelerin tertibine ve nazmına bağlı kalmaksızın herhangi bir sözün mânâsını bazı şerh ve îzahlarla başka bir dile nakletmektir. Hemen belirtmek gerekir ki bu tercümede önemli olan, tercüme edilecek metindeki gâye ve maksatların güzel bir şekilde ifâde edilebilmesidir. Yani harfî tercümenin esas niteliği sayılan “nazmında ve tertibinde asla benzeme” özelliği bu tefsir tarzında söz konusu edilmemektedir. Bundan dolayı denilebilir ki, tefsirî tercüme, harfî tercüme gibi zor bir tercüme değildir. İşte bu özelliğinden dolayıdır ki, günümüz tercümelerinde daha çok tefsirî tercümeye itimâd edilmekte ve bu tercüme tarzı daha üstün tutulmaktadır.⁶⁰ Burada tercümesi söz konusu olan metin eğer Kur'ân metni olursa, elbette ki onun için de yalnız tefsirî tercüme tarzı önerilebilir. Çünkü Kur'ân'ın pekçok harfi, edâtı, kelimesi çeşitli mânâlara gelmektedir. Yine Kur'ân'da pekçok edebî sanat vardır. Bunlarla bazen aslî mânâdan başka mânâlar da kastedilmiş olabilir. Ayrıca onda değişik kırâat vecihleri ve bazen bunlardan kaynaklanan farklı mânâlar da söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla bunları harfî tercümeyle nakletmek pek mümkün değildir. Çünkü bu tercüme şeklinin edebî değeri olmayan, sıradan eserler için bile imkânsız denecek kadar zor olduğu itirâf edilmiştir. Meselâ, Hindistan'ın meşhur Brahman şâiri Rabindranath Tagore'un Mısır'a yapmış olduğu bir seyahat esnâsında İngilizce yazdığı eserler dışında Hinduca yazdığı kitaplarını da İngilizceye tercüme etmesini isteyenlere verdiği şu cevap bu itirafın açık bir delilidir: “Hinduca yazdığım eserler, kendi fikirlerimi içermiş olsalar bile, ben onları İngilizceye tercüme etmekten âcizim. Zîrâ bu tercümede İngiliz dili, Hinduca için elverişli bir dil değildir.”⁶¹

Bu itiraftan şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür: Bir insan çok iyi

58. Birden çok mânâlı âyetler bu husus için örnek teşkil etmektedirler. Bkz. *es-Sâffât*, 37/93; *el-Kalem*, 68/20

59. Bu hususta geniş bilgi için bkz. Aydar, *Hidâyet, Tercüme Meselesi*, s. 240 vd

60. Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 217

61. Okiç, *Hadisde Tercüme*, s. 27

bildiği iki dilden biri ile ifâde ettiği şahsî fikirlerini diğer dile çevirmekte zorluk çekiyorsa, başkalarına âit düşünceleri, bir başka lisâna aktarmakta bundan daha fazla güçlük içine düşebilir. Bir de tercümesi yapılacak eser, Kur'ân gibi kelâmî yapısı itibâriyle insan gücünü aşan bir eser olursa, işin ne kadar zor olduğu kendiliğinden anlaşılabilir.⁶²Bütün bu zorluklarına rağmen Kur'ân, elbette ki tercüme edilebilir, ancak bu tercümeyle tefsîr tercümeden başka bir tarz ile gerçekleştirmek pek mümkün görünmemektedir.

D. Ulûmu'l-Kur'ân Kavramı

Hemen ifâde edelim ki, her ne kadar ilk dönemlerde “Ulûmu'l-Kur'ân” tâbirinin “ulûmu't-tefsîr” yerine kullanılmış olması, söz konusu tâbirin ilk olarak ne zaman kullanılmaya başlandığı meselesini tesbitte güçlük çıkarıyorsa da,⁶³ yine de bu kavramın İslâmî ilimler literatürüne ne zaman girdiğini tesbit etmek mümkündür. Öyle anlaşılıyor ki, bu hususta esasen benimsenmesi gereken en pratik yol, bu kavramı kullanan ilk eseri ortaya çıkararak bir târih tesbîatine gitmektir. Zîrâ, Kur'ân ilimleri sahasında yazılmış olmakla birlikte sözü edilen kavramı kullanan ve târihî sıralamada ilk sayılan eseri tesbît etmek, bu kavramın târihini belirlemede bize bir fikir verebilir. Nitekim ez-Zerkânî de, bu düşünceden hareket ederek “ulûmu'l-Kur'ân” kavramının ilk defa Hicrî V. asırda yaşamış olan Ali b. İbrâhim el-Hûfî (öl. 430/1038) tarafından yazılan “*el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân*” isimli eserde kullanılmaya başlandığını ifâde etmektedir.⁶⁴

Ancak Adnan Zarzûr, yukarıda belirttiğimiz gibi ilk devir âlimlerinin “ulûmu'l-Kur'ân” ifâdesini, “ulûmu't-tefsîr” mânâsında kullandıklarına dikkat çekerek, yazma eser kataloglarına göre târihî sıralamada en önde yer alan “ulûmu'l-Kur'ân” isimli eserin, gerçek olanı belirlemede yanıltıcı olabileceğini ileri sürmektedir.⁶⁵ Fakat biz Adnan Zarzur'un bu görüşüne iştirâk etmiyoruz. Çünkü bizim kanâatimize göre burada önemli olan Kur'ân ilimlerinin birkaç şubesini bir araya toplayan ve ulûmu'l-Kur'ân kavramını ilk kullanan eserin doğru olarak tesbît edilmiş olmasıdır. Şâyet bu tesbit doğru yapılırsa, o takdirde söz konusu kavramın târihî başlangıcı da doğru tesbît edilmiş olur. Bu noktadan hareketle diyebiliriz ki, ez-Zerkânî'nin tesbîatine göre Kur'ân ilimlerinin birçok şubesini bir araya toplayıcı nitelikte kaleme alınmış bulunan, el-Hûfî'nin sözkonusu eseri “ulûmu'l-Kur'ân” kavramını ilk olarak kullanan bir eserdir. Ancak burada şu husûsa da işâret edilmelidir.

62.Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, s. 218-219

63.Zarzûr, Adnan, *el-Kur'ân ve Nusûsuhu*, Şam, 1400/1980, s. 112-113

26.ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 28

65.Zarzûr, Adnan, *el-Kur'ân ve Nusûsuhu*, s. 112-113

Eğer el-Hûfi'nin yazmış olduğu eser, "ulûmu'l-Kur'ân" kavramını kullanmakla birlikte, Kur'ân ilimlerinin bütün şubelerini bir araya toplayıcı mâhiyette görülmeyip, tefsir usûlüne dâir bazı bilgileri içeren eser olarak telâkkî edilirse, o takdirde ez-Zerkânî'nin varmış olduğu netîcenin de sağlıklı olduğu iddiâ edilemez. Zîrâ, bugün bilinen mânâda "ulûmu'l-Kur'ân" kavramı, Kur'ân ilimlerinin çeşitli dallarını bir araya toplayan eserler için kullanılmaktadır. Hâliyle bu durumda da söz konusu kavramın ilk defa, ez-Zerkeşî (öl. 794/1391)'nin yazmış olduğu "*el-Burhân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*" adlı eser de ortaya atıldığı söylenebilir. Çünkü bu eser, Kur'ân ilimlerinin bilinen bütün şubelerini kapsayıcı, sahasında yazılmış en geniş bir eserdir.

Sonuç olarak denilebilir ki, ulûmu'l-Kur'ân ifâdesi, kavram olarak IV. Hicrî asrın başlarında kullanılmış olmakla birlikte, ilim ehli arasında yaygın olan şekliyle ancak sekizinci asırda literatürümüze girmiştir.

1. Tarifi

Kısaca "Kur'ân İlimleri" diye ifâde edebileceğimiz "ulûmu'l-Kur'ân" kavramı, bir izâfet terkîbidir. Bu terkipte yer alan "ulûm", "ilim" kelimesinin çoğuludur. Lügatté *bilmek* ve *anlamak*⁶⁶ mânâsına gelen ilim, ıstılahta, "*meseleleri delilleriyle idrâk etmek*" demektir.⁶⁷ İlim lafzının çoğul olarak kullanılmasına bakarak onunla, Kur'ân'a çeşitli açılardan hizmet eden ilimlerin kastedildiğini söylemek mümkündür.⁶⁸ Buna göre ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân İlimleri): "*İnişi, tertibi, toplanması, yazılması, okunması, tefsîri, i'câzi, nâsihi, mensûhu ve hakkındaki şüphelerin giderilmesi açısından Kur'ân'la ilgili olan ilimler*" diye tarif edilebilir.⁶⁹

2. Konusu

Bilindiği gibi Kur'ân ilimlerinin konusu, inceleme alanına giren meselelerin özelliklerine göre bizâtihi yine Kur'ân'ın kendisidir. Nasıl hadis usûlü ilmi çeşitli yönleriyle Hz. Peygamber'in hadislerini konu edinmişse, Kur'ân ilimleri de aynı şekilde Kur'ân'ı konu edinmiştir.

Kur'ânî ilimlerin her biri, Kur'ân'ın anlaşılabilmesi için yardımcı birer ilim dalıdır. Sözkonusu bu ilim dalları, ister onun hattını, ister mânâsını, isterse i'câz vb. yönlerini konu edinmiş olsun Kur'ân ilimleri arasında sayılmaktadır. Kültürü ve anlayışı hangi seviyede olursa olsun bu ilimlerle ilgilenmeyenler, Kur'ân'ı gereği gibi anlayamaz ve tefsir edemezler.⁷⁰

66. İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, XII.417

67. et-Tahânevî, *Keşşâf*, II,1055

68. el-Akk, *Usûlü't-Tefsîr*, s. 39.

69. ez-Zerkânî, *Menâhil*, I,27

70. Fûde, Mahmûd Seyûni, *Neş'etü't-Tefsîr ve Menâhicuhû fi Davi'l-mezâhibi'l-İs-*

Şurası muhakkak ki, Kur'ân'da sözü edilen bu ilimler dışında bazı tabiat ilimleriyle alâkalı genel mânâlı sözler de bulunmaktadır. Ancak bu tarz sözlere bakarak tabiat ilimlerini de Kur'ânî ilimlerden saymak mümkün değildir. Çünkü Kur'ân, hiçbir zaman bu ilimlerin kânunlarını koymak ve onları isbât etmek için inmemiştir. Aynı şekilde meselâ bir geometri ilmi de, Kur'ân âyetlerini tefsîr etmeye ve sırlarını açıklamaya hizmet etsin diye ortaya konmamıştır.

Ancak şunu ifâde edelim ki, tabiî ilimlerin Kur'ân ilimleri arasında sayılmamaları, Kur'ân'ın onları küçümsediği mânâsına alınmamalıdır. Aksine Kur'ân, Müslümanları bu ilimleri öğrenmeye, onlar üzerinde derinleşmeye, mahâret ve ihtisas sâhibi olmaya teşvik eder. Ama Kur'ân'ın bu ilimleri öğrenmeye teşvik etmesi başka, kendi meselelerine âit konuları işleyen ilimleri kendisinden sayması başkadır. Çünkü Kur'ânî ilimler denilince ihtivâ ettikleri konuları, hükümleri ve müfredatlarıyla yalnız Kur'ân'a yardımcı olan ilimler akla gelmektedir.⁷¹

3. Sayısı

Kur'ân ilimlerinin sayısı konusunda da şunlar söylenebilir. ez-Zerkeşî (öl. 794/1391) *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinde söz konusu ilimlerin sayısını 47 olarak zikrederken, ayrıca onların herhangi bir rakamla sınırlandırılmayacağını ve muhtevâlarının son noktalarına ulaşamayacağını da beyân etmektedir.⁷² es-Suyûtî (öl. 911/1505) ise ez-Zerkeşî'nin çizdiği çerçeveyi biraz daha genişleterek bu ilimlere Astronomi, Geometri, Tıp ve benzerî ilimleri de eklemektedir.⁷³

Bu konuda görüş serdeden âlimlerden biri de, Ebû Bekr b. el-A'râbî (ö. 543/1148)'dir. Ona göre Kur'ân'da yer alan her kelimenin zâhir, bâtın, had (helâl-harâm), matla' (va'd ve va'îd) şeklinde dört mânâsı vardır. İbnu'l-A'râbî, tasavvufî bir yaklaşımla ileri sürdüğü bu görüşünde, sözkonusu ilimlerin sayısını 77.540'a çıkarmaktadır. Yine ona göre bu rakam, terkiplerin dışındaki kelimelerin sayısını göstermektedir. Buna terkipler ve kelimeler arasındaki münâsebetler de eklenirse, o zaman sayılamayacak kadar çok ilim ortaya çıkar ki, bunların adedini de ancak Allâhu Teâlâ bilir.⁷⁴

ez-Zerkânî, Kur'ân ilimlerinin sayısı hakkında es-Suyûtî ve Ebû Bekr İbnu'l-A'râbî'nin ileri sürdükleri görüşlerin geniş bir te'vîle dayandığını,

lâmiyye, Mısır, 1986, s. 9

71. Karaçam, İsmail, *Sonsuz Mu'cize Kur'ân*, İstanbul, 1990, s. 140.

72. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 9-12

73. es-Suyûtî, *el-İtkân*, II, 162; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 23

74. ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 16-17; ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 23

bunlarla tedvîn edilmiş ilimlerin değil, -tedvîn edilsin, edilmesin- Kur'ân'ın kendilerine delâleti ister açık ister işâret yoluyla, ister yakın ister uzak olsun lafızlarındaki mânâların kastedilmiş olabileceğini ifâde etmektedir.⁷⁵ Kur'ân ilimlerinin tanımı, konusu ve sayısı üzerinde kısaca durduktan sonra biraz da doğuşu ve tedvîni ile ilgili bilgi vermeye çalışalım:

4. Doğuşu ve Tedvîni

Bilindiği gibi Hz. Peygamber (s.a.v.) Allâhu Teâlâ'dan vahiy yoluyla aldığı âyetleri, lafızlarını ezberlemeleri ve hükümleriyle amel etmeleri için Sahâbîlere okur, ayrıca kapalı kalan ve îzâh edilmesi gereken hususları tefsîr ederdi.⁷⁶ Her ne kadar Kur'ân, ilk muhâtabların kullandığı dil kalıplarıyla indirilmiş ise de, onda yer alan bazı âyetlerin mutlak, mübhem, mücmel, müşkil⁷⁷ ve müteşâbih olması, ayrıca bu muhâtabların zekâ ve kültür bakımından farklı seviyelerde bulunmaları, Kur'ân âyetlerinin anlaşılmasında zaman zaman bazı sıkıntılara yol açabiliyordu.⁷⁸ Bu yüzden Sahâbîler, gelen her yeni vahiy muhtevâsından haberdâr olmak maksadıyla Allah Rasûlü (s.a.v.)'nün sohbetlerine iştirâk ettiklerinde, mânâsını anlayamadıkları âyetler hakkında çeşitli vesîlelerle Peygamberimizin îzahlarına muttali oluyorlardı. Ancak şu da bir gerçek ki, Sahâbîler Rasûlullah (s.a.v.)'a her şeyi soramıyorlardı. Çünkü onlar, çok soru sormaktan menedilmişlerdi.⁷⁹ Bundan dolayı Allah Rasûlü (s.a.v.)'ne, daha sonraki asırlarda Kur'ân ilimlerinin muhtelif şubelerine konu olacak nahvin detayları ve dilcilerin bir takım özel metodlarla mânâlarını keşfettikleri garîb kelimeler gibi münferid konular hakkında da soru sormamışlardı.⁸⁰

Fakat buna rağmen Sahâbîler, Kur'ân'ın en yetkili müfessiri Rasûlullah Muhammed (s.a.v.)'den sonra Kur'ân'ı en iyi anlayan insanlardı. Zîrâ onlar, eski medeniyetlerin ve felsefelerin tesiri altında yetişmemişlerdi. İnançları saftı. Başka kavimlerle karışmadıkları için lisan zevkleri de bozulmamıştı. En önemlisi aralarında, Kur'ân'ı hem davranışlarıyla hem sözleriyle açıklayan bir Peygamber vardı. Dolayısıyla bütün bu özellikler, Sahâbîlerin Kur'ân'ı anlama ve hükümleriyle amel etme konusundaki üstün gayretleriyle birleşince,

75.ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 23-24

76.Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsîri*, İstanbul, 1983, s. 22

77.Bu kavramların mânâları hakkında "Müteşâbih Âyetlerin Nitelikleri" başlığı altında bilgi verilmiştir.

78.ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 33

79.Bkz. *el-Mâide*, 5/101

80.Sezgin, Fuad, *Târîhu't-Turâsi'l-'Arabî* (trc. Mahmud Fehmi Hicâzî, Urfe Mustafa, Said Abdurrahman), Riyâd, 1403/1983, I, 19; Kayhan, Veli, *Kur'ân, İlimlerinin Doğuşu ve Gelişmesi* (Basılmamış doktora tezi), İstanbul, 1991, s. 21

tabiatıyla onlar Kur'ân'ın mânâlarını tam mânâsıyla ruhlarına sindirme imkânına kavuşmuşlardı.⁸¹

Ancak şurası bir gerçek ki, Ashâbın bu dönemdeki Kur'ân'a yönelik faaliyetleri, onu okuma, ezberleme, mânâsını anlama ve anlatmadan ibâretti. Onlar, Kur'ân'ın mânâsıyla ilgili bilgileri kendi dönemlerinde rivâyet yoluyla aktarıyorlardı. Dolayısıyla, Kur'ân'a ve ona dayalı ilimlere karşı aşırı derecede ilgi gösteren Sahâbîlerin, bu alandaki bilgileri Hz. Peygamber devrinde henüz yazıya geçirilmemişti. Tabiatıyla bunun bir takım sebepleri vardı. Bunları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Kur'ân'a dâir bilgileri yazıya geçirmeye ihtiyaç duymamış olmaları.⁸²
2. Sahâbîler arasında okur-yazar olanların sayısının az olması.
3. Yazı malzemelerinin temininde birtakım güçlüklerin bulunması.

4. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in "*Benden, Kur'ân'dan başka hiçbir şey yazmayınız. Kim benden Kur'ân'ın dışında (bir şey) yazmışsa onu imhâ etsin...*"⁸³ buyurarak Kur'ân metni dışındaki şeylerin yazılmasını yasaklamış olması.⁸⁴

İşte saydığımız bu sebeplerden dolayı Rasûlullah zamânında Kur'ân'ın tamâmının yazılmış olmasına rağmen,⁸⁵ Kur'ân ilimleri tedvîn edilmemiş ve Kur'ân'la ilgili bütün bilgiler nakil yoluyla aktarılmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefâtından sonra da Sahâbîler bütün gayretlerini öğrenci yetiştirmeye yani İslâm Peygamberi'nin maârif siyâsetini eksiksiz bir şekilde uygulamaya hasretmişlerdi. Böylece bazı Sahâbîler Mekke ve Medîne'de, bazıları da yeni fethedilen beldelere muallim olarak gönderilmeleri sebebiyle yerleştikleri şehirlerde, birçok öğrenci yetiştirmişlerdi. Bunlardan İbn Abbâs (öl. 68/687)'in Mekke'de, Mücâhid b. Cebr (öl. 104/722), Tâvûs b. Keysân (öl. 106/724), İkrime (öl. 107/725) ve Atâ' b. Ebî Rebâh (öl. 114/732) Ubeyy b. Kâ'b (öl. 30/650)'ın Medîne'de, Zeyd b. Eslem (öl. 136/753), Ebu'l-Âliye (öl. 90/708), Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî (öl. 108/726) Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652)'un Kûfe'de, Alkame b. Kays (öl. 62/681), Mesrûk (öl. 63/682), eş-Şa'bî (öl. 103/721), el-Hasan el-Basrî (öl. 110/728) ve Katâde b. Di'âme

81. Yıldırım, Suat, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsîri*, s. 19

82. ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 28; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 119

83. Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul, 1981, ez-Zühed, 16; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Beyrut, ts., III, 12, 21, 39

84. ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 29; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 120

85. Çetin, Abdurrahman, *Kur'ân, İlimleri*, s. 226

(öl. 118/736) gibi Tâbiûnun meşhur âlimlerini yetiştirdiklerini söyleyebiliriz.⁸⁶

Hulefâ-i Râşidîn dönemine baktığımız zaman da Hz. Ebû Bekr (öl. 13/634)'in halîfeliği esnasında Hz. Ömer (öl. 23/643)'in gayreti ve Ebû Bekr'in emriyle Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665) başkanlığında kurulan bir heyet tarafından dağınık halde bulunan Kur'ân sayfalarının bir araya getirilerek cem ve tertîb edildiğini görürüz. Ancak bu dönemde de Kur'ân ilimleriyle ilgili bir telif hareketi henüz meydana gelmemiş ve sözü edilen bu ilimler, yine sözlü nakil metoduyla devam etmiştir.⁸⁷

Hz. Osman (öl. 35/656)'in halîfeliği döneminde yapılan fetihler dolayısıyla İslâm devletinin sınırları göz kamaştırarak bir hızla genişlemeye devam etmiş ve Kur'ân öğretmenliği vazîfesi kendisine verilen bir çok kurrâ Mısır, Şam, İran, Irak gibi fethedilen bazı beldelere gitmişlerdi.⁸⁸ Bu zâtların ellerinde bulunan husûsî mushafların tertîbinde bazı farklar bulunduğu gibi, kırâat konusunda da farklar eksik değildi. Böyle olunca da söz konusu beldelerde yaşayan Müslümanlar arasında kırâat bakımından bir takım ihtilâflar ortaya çıkmaya başlamıştı.⁸⁹ Bu durum, şâyet bir tek nüsha etrafında birleşmezlerse, Müslümanlar arasında savaflara dahi yol açabilecek ciddî tehlikelerin vukû bulacağını haber veriyordu. İşte bu sebepten dolayı eşmânâlı kelimeler itibâriyle ihtilâfın bertarâf edilerek kitâbette birliğin temin edilmesi maksadıyla, Kur'ân'ın nâzil olduğu Kureyş lehçesi üzere altı mushaf yazılarak çeşitli İslâm beldelerine birer adet dağıtıldı ve ardından da gönderilen bu mushaflara uymayan nüshaların yakılmaları emredildi.⁹⁰ Böylece hem kırâatta, hem de kitâbette bir birlik temin edilmiş oldu. Dolayısıyla bütün bu faaliyetler, Kur'ân ilimlerinin tedvînine direkt olarak yol açmamış olsa da, özellikle Hz. Osman (r.a.) döneminde Kur'ân'ın istinsâhıyla ilgili ortaya konan gayretler, daha sonra tedvîn edilecek olan Resmu'l-Mushâf ilmi için bir altyapı oluşturmuş oldu.⁹¹

Kur'ân'a yönelik çalışmalar daha sonra Ebu'l-Esved ed-Duelî (öl. 69/688)'nin Kur'âna hareke yerine nokta koymasıyla devam etti. Ardından

86.Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fi ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1398/1978, s. 11

87.Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 120.

88.Corci Zeydan, *Medeniyyet-i İslâmiyye Târîhi* (trc. Zeki Megamiz), İstanbul, 1328, III, 109-110

89.Karaçam, İsmail, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâatı*, İstanbul, 1974, s. 185

90.Corci Zeydan, *Medeniyyet-i İslâmiyye Târîhi*, III, 110; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 120

91.Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 120

ed-Duelî'nin iki öğrencisi, Nasr b. Âsım (öl. 89/707) ve Yahya b. Ya'mer (öl. 129/746) bu faaliyetleri devam ettirdiler. Böylece söz konusu gayretler sonucunda da i'râbu'l-Kur'ân ilminin tedvînine ilk adım atılmış oldu.⁹² İşte bütün bunları göz önünde bulundurarak, Resmu'l-Mushaf ilminden sonra ikinci olarak da, i'râbu'l-Kur'ân ilminin tedvîn edildiği söylenebilir.⁹³

Buna göre denilebilir ki, Hz. Peygamber ve Ashâb devrinde rivâyet yoluyla nakledilen Kur'ânî bilgiler, hazırlık döneminin ardından Hicrî I. asrın sonlarına doğru artık yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Ancak rivâyet döneminde gösterdikleri gayretlerle daha sonra tedvîn edilecek olan Kur'ân ilimlerinin alt yapısını oluşturan Sahâbe ve Tâbiîlerin ileri gelenlerinden bir kısmının ismini burada zikretmek istiyoruz.

Sahâbîler: Hz. Ebû Bekr (öl. 13/634), Hz. Ömer (öl. 23/643), Hz. Osman (öl. 35/656), Hz. Ali (öl. 40/661), İbn Abbâs (öl. 68/687), İbn Mes'ûd (öl. 32/652), Zeyd b. Sâbit (öl. 45/665), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (öl. 44/664) ve Abdullah b. ez-Zubeyr (öl. 36/656).⁹⁴

Tâbiîler: Mücâhid b. Cebr (öl. 104/722), İkrime (öl. 107/725), Atâ b. Ebî Rabâh (öl. 115/733), Katâde b. Di'âme (öl. 118/736), Sa'îd b. Cübeyr (öl. 95/713) ve Zeyd b. Eslem (öl. 136/753).⁹⁵

Burada şu hususa da işâret edelim ki, Kur'ân'ın kitâbeti ve kırâtı ile ilgili bu ilim dallarından sonra da onun mânâsıyla yakından ilgili bulunan ilim dalları ihtiyaç oranında gelişme göstererek tedvîn edilegelmiştir. Şimdi bu ilimlerden bazıları üzerinde duralım.

E. Tefsir Usûlünün Gâyesi

Konu itibâriyle Kur'ân'ın âyetlerini çeşitli yönleriyle ele alıp incelemek olan sözkonusu ilmin gayesi, Kur'ân'ın anlaşılmasına yardımcı olmaktır. Bu yüzdendir ki tefsir usûlü, Kur'ân âyetlerinin değişik özelliklerini yansıtan çeşitli ilim dalları Kur'ân'daki edebî sanatlar, genel prensipler ve âyetlerin tefsîrinde ihtiyaç duyulan birtakım kâide ve esaslar üzerinde durmaktadır.

92.ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 30; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 120; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis*, s. 10

93.Ancak burada şunu hemen belirtelim ki, kaynakların bildirdiğine göre Kur'ân'ın irâbı konusunda eser te'lif eden en eski din bilginleri İsa b.Ömer es-Sakafî (öl. 149 /766) ve Ebû Amr b. el-A'lâ (öl. 154/770)'dır ve bunların eserleri de bize ulaşmamıştır. (Bkz. Sezgin, Fuad, *Târihu't-Turâsi'l-'Arabî*, I, 62). Tabiatıyla bu bize söz konusu ilmin hicrî II. asırda tedvîn edildiğini göstermektedir

94.ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 33; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 120

95.ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 33; Subhi es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 120

Şurası bir gerçek ki, özellikle bu esas ve kâideler, geliştirilmesi ve genişletilmesi düşünülen her bilimin bir mânâda planı konumundadır. Nasıl plânsız olarak herhangi bir üretimi gerçekleştirmek mümkün değilse, belli kâide ve esasları önceden tesbit etmeden de bir bilgiyi de düzene koymak mümkün değildir. Bu mânâda meselâ, fıkıhın fûrû alanına giren meselelerin tesbitinde, fıkıh usûlü ilmine ihtiyaç vardır. Çünkü bu ilmin esaslarını öğrenmeyen kimseler, hüküm istinbât ederken isâbetli sonuçlara varamazlar. Aynı şey, hadis usûlü ilmi için de söz konusudur. Zîrâ belli usûl ve kâideler olmadan bu alanda dolaşmak da pek mümkün görünmemektedir. Bu yüzden denebilir ki, Kur'ân'ın sağlıklı bir tefsirinin yapılabilmesi için de tefsir usûlü ilmine ihtiyaç vardır. İşte sözkonusu ilmin gayesi de öncelikle kendi alanına giren hususları tesbît edip ortaya koymak sonra da bu dokümanları Kur'ân'ın mânâ ve maksatlarının anlaşılmasında yardımcı bir unsur olarak kullanmaktır.

II. TEFSİR USÛLÜNÜN KAYNAKLARI

Tefsir usûlü ilminde aslî kaynak olma vasfını kazanan çok fazla eserin olduğunu söylemek mümkün olmasa da, mevcutların keyfiyet itibârıyla bilimsel mâhiyet arzetmeleri oldukça sevindirici bir durumdur. Ama ne yazık ki ilk dönemlerde kaleme alınanlar, usûl ilminin bütün branşlarını kapsayıcı bir özellik taşımadıkları için bu nitelikteki eserlerin muahhar dönemler âit olduğunu söylemek durumundayız.

Bilindiği gibi, İslâmî ilimlerin dili Arapça olduğu için, tefsir usûlü alanında yazılanlar da, çoğunlukla bu dilde kaleme alınmıştır. Ancak son dönemlerde Osmanlıca, Türkçe ve Batı dillerinde de bu nevî eserlerin yazıldığı görülmektedir. Bu sebeple ilim ehlince önemli görülen bazı tefsir usûlü kaynaklarından mahtût/yazma ve matbû/basılmış olanları, kendi aslî dilinden başlamak sûretiyle târihî bir sıraya göre ele almaya çalışacağız:

A. Arapça Kaynaklar

a. Müstakil Te'lifler

1. Hâris el-Muhâsibî (öl. 243/857), *el-Akl ve Fehmu'l-Kur'ân*.

Yapılan araştırmalar, birden çok Kur'ân ilmini bir araya toplayıcı mâhiyette kaleme alınan bu eserin sahasında yazılan ilk eser olduğunu ortaya koymaktadır. Hüseyin Kuvvetli tarafından tahkîk edilerek "Dâru'l-fikr" yayınevi tarafından neşredilen söz konusu eser, 245 sayfadan ibâret olup, belli başlı usûl konularını ihtivâ etmektedir. Bunlar, Kur'ân'ın fazîletleri, üslûbu, muhkem-müteşâbih, nesh, halku'l-Kur'ân gibi konulardan ibârettir.

2. el-Hûfî, Ali b. İbrâhim, (öl. 430/1038), “el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân”.

Ali b. İbrâhim b. Sa'îd el-Hûfî tarafından yazılan bu eser, daha önce de belirttiğimiz gibi “*ulûmu'l-Kur'ân*” tâbirinin ilk olarak kullanıldığı eserdir. Subhî es-Sâlih⁹⁶ ve ez-Zerkânî⁹⁷ gibi bazı araştırmacıların belirttiğine göre, bu eser esâsen 30 cilt olarak kaleme alınmış, ancak günümüze yalnızca 15 cildi mahtût halde ulaşabilmiştir. Bunlar da Kâhire, Dâru'l-kütüb, no: 59 da kayıtlı bulunmaktadır. Tamâmen teknik bir alanda kaleme alınan bir eserin 30 cilt olduğunu söylemek belki ilk bakışta fazla inandırıcı gelmeyebilir. Ancak bu kitabın esâsen bir Kur'ân tefsiri olduğu, fakat zaman zaman da garîbu'l-Kur'ân, i'râbu'l-Kur'ân gibi Kur'ân ilimlerine yer verdiği düşünülürse, o zaman bu rakamın ma'kûl olduğu görülür. Zîrâ, el-Hûfî'den çok sonra da buna yakın hacimde tefsirler yazılmıştır.

3. İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali, (öl. 597/1200), *Fünûnu'l-Efnân*.

Tam adı, “*Fünûnu'l-Efnân fî 'Acâibi'l-Kur'ân*”dır. Tefsir usûlü ilminin önemli eserlerinden birisidir. Çünkü onda usûlün önemli konuları büyük bir titizlikle ele alınmıştır. Eser iki ana bölüm ve otuz başlıktan oluşmaktadır. Birinci bölümde mushaf bilgileri yanında, müteşâbih, müşkil, nâsih-mensûh, garîbu'l-Kur'ân, el-vücûh ve'n-nezâir gibi Kur'ân ilimleri ve tefsirle ilgili bilgiler verilmiş, ikinci bölümde ise, dil kuralları incelenmiştir.

Kaleme alındığı günden beri ilim erbâbının büyük ölçüde istifâde ettiği bu eserin yazma bir nüshâsı Köprülü kütüphanesi 208 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha, VII. asırda nesih hattıyla kaleme alınmış 225 varaklık bir kitaptır. Ancak Hasan Ziyâuddîn Itr tarafından edisyon kritiği yapılarak 1408/1987 senesinde Beyrut'ta neşredilmiştir.

4. et-Tûfî, Süleyman b. Abdu'l-Kâvî (öl. 716/1316), *el-İksîr fî 'İlmi't-Tefsîr*.

et-Tûfî bu eserinde daha ziyâde meânî ve beyân ilimleri üzerinde durmuştur. İçine aldığı konular arasında, Kur'ân'ın ihtivâ ettiği ilimler, Kur'ân'ın üslûbu, müfred ve mürekkep lafızlar, meânî, fesâhât ve belâgat, beyân ilminin türleri gibi konuları saymak mümkündür. el-İksîr, Abdülkâdir Hüseyin tarafından tahkik edilip 1977 yılında Kâhire'de basılmıştır. Tek ciltlik bir eserdir.

96.Bkz. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis*, s. 133

97.ez-Zerkânî, *Menâhil*, I, 35

5. İbn Teymiyye (öl. 728/1327), *Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr*.

İbn Teymiyye'nin bu eseri, sadece tefsir târihiyle ilgili değerli bilgiler verir. Söz konusu eser altı bölümden oluşmaktadır. Bunlar:

- a. Hz. Peygamber'in Kur'ân'a dâir açıklamaları,
- b. Sahâbe ve Selefin tefsirdeki ihtilâfları,
- c. Tefsirde nakle ve istidlâl yollarına dayalı ihtilâflar,
- d. İstidlâl yollarına dayalı ihtilâfların îzâhı,
- e. Kur'ân'ı Kerîm'i doğru tefsîr etmenin yolları,
- f. Tâbîflerin görüşlerine dayanarak Kur'ân'ı tefsir etme meselesi.

Dımaşk'ta 1355/1936 yılında tâb edilen Mukaddime, Harun Ünal tarafından "*Tefsir Üzerine*" ismiyle 1985'de Türkçe'ye çevrilmiştir.

6. Bedru'd-Dîn ez-Zerkeşî (öl. 794/1392), *el-Burhân Fî Ulûmi'l-Kur'ân*.

Müellif söz konusu kitâbın mukaddimesinde, kendisinden önceki âlimlerin, Kur'ân ilimlerinin bütün konularını bir araya toplayıcı mâhiyette kapsamlı eserler kaleme almadıklarından söz ederek, kendisinin bu alanda ortaya çıkan ihtiyâca cevap vermek üzere sözkonusu kitabı yazdığını ifâde etmektedir. ez-Zerkeşî, bu eserini "nev" adını verdiği 47 bölüm olarak ele alıp, önemli gördüğü her bir Kur'ân ilmini müstakil bir bölümde oldukça ayrıntılı bir şekilde incelemeye çalışmıştır. Genellikle her bölümün giriş kısmında, daha önce aynı konuda yazılmış önemli eserler hakkında da kısa bilgiler vermiştir. Ayrıca ez-Zerkeşî bu eserinde sık sık, "*fâsıl*" (veya fâsıla), "*fâide*", "*tenbîh*", "*mesele*" gibi yan başlıklar kullanmıştır. Fakat bunların çoğunda konu adına yer vermemiştir. Bu yüzden söz konusu kitabın nâşiri köşeli parantez içinde verdiği birtakım başlıklarla bu eksikliği gidermeye çalışmıştır.⁹⁸ Burada şuna da işâret edelim ki, bu eserde en geniş yer, Kur'ân'ın üslûb özellikleri, ulûmu'l-Kur'ân, Kur'ân'daki harf ve edâtlar için ayrılan bölümlere tahsîs edilmiştir.

el-Burhân, muhtevâsındaki zenginlik, üslûbundaki letâfet, kaynakların çokluğu ve konuların işleniş tarzı bakımından, tefsir usûlü sahasında kaleme alınan eserler içerisinde ilk sırayı almaktadır. Birçok baskısı bulunan söz konusu eser, Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhim tarafından tahkîk edilerek dört cilt hâlinde neşredilmiş, böylece araştırmacıların faydalanacağı, inceleme, araştırma ve karşılaştırma yapabilecekleri en elverişli hâle getirilmiştir.

98. Daha geniş bilgi için bkz. Yıldırım, Suat, "*el-Burhân Fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*" DİA., VI, 434

7. Muhyiddîn el-Kâfiyecî, (öl. 879/1478), *et-Teysîr fî Kavâidi 'İlmi' t-Tefsîr.*

Tam adı Muhammed b. Süleymân olan el-Kâfiyecî, Türklerin İslâm âlimleri arasında kendisiyle iftihâr edebilecekleri kudretli bir ilim adamıdır. Süyûtînin de hocası olan el-Kâfiyecî, söz konusu eserini iki bölüm olarak kaleme almıştır. Birinci bölümde tefsir ve te'vîl kavramları üzerinde durmuş, ardından dirâyet tefsîrinin hükmü, müfessirin muhtâc olduğu ilimler, tefsîre duyulan ihtiyâcın sebepleri, muhkem-müteşâbih, lafzın delâleti ve nüzûl sebepleri gibi konuları ele almıştır.

İkinci bölümde ise, Kur'ân lafızlarının delâlet ettiği mânâ zenginliği, nesh meselesi, müşkilü'l-Kur'ân gibi konular yanında Sahâbe tefsirinden başlanmak suretiyle kısaca tefsir târihine de yer verilmiştir. Söz konusu eser, İsmail Cerrahoğlu tarafından tercüme edilerek metin-tercüme bir arada 1974 senesinde Ankara'da neşredilmiştir.

8. Celâlu'd-Dîn es-Suyûtî (öl. 911/1505), *el-İtkân fî Ulûmi' l-Kur'ân.*

Muhtevâ bakımından oldukça zengin olan bu eserin tertibi kendi zamanındaki alışlagelmiş usullere uygundur. Müellif, söz konusu kitabının mukaddimesinde böyle bir eserin zaruretine daha öğrenci iken inandığını dile getirerek, konuyla ilgili ilk eserini, hocası Muhyiddin el-Kâfiyecî (öl. 879/1478)'nin yukarıda sözünü ettğimiz "*et-Teysîr fî kavâidi ilmi' t-tefsîr*" adlı eseriyle, Celâlu'd-dîn el-Bulkînî (öl. 824/1421)'nin "*Mevâkiu' l-ulûm min mevâkii' n-nücûm*" adıyla te'lif etmiş olduğu eseri gördükten sonra "*et-Tahbîr fî ulûmi' t-tefsîr*" ismiyle kaleme aldığını ifâde etmektedir⁹⁹. Ancak kısa bir zaman sonra ez-Zerkeşî'nin "*el-Burhân fî ulûmi' l-Kur'ân*" ına muttali olup onu inceleyince, daha önce yazdığı eserin yetersiz olduğu kanaatine varmış olmalı ki, bu incelemenin ardından "*el-İtkân*" ı yazmaya başlamıştır. Bu yüzden müellif, el-Burhân'dan çok ictibasda bulunmuştur. Hatta onun metodunu bile aynen uygulamaya çalışarak ele aldığı konularla ilgili yazılan müstakil eserlere de yer vermiştir. Böylece bir mânâda tefsir usûlü târihine de yer yer kitabında işlemiştir.

es-Suyûtî, naklettiği bilgileri rivâyetlerle desteklemeye gayret etmiş bazen de ele aldığı görüşleri bizzat kaynak göstererek kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Ekseriya konularda ayrıntılara girmekle birlikte bazen de son derece kısa tuttuğu göze çarpmaktadır. İki ciltten oluşan bu eser, tefsir usûlü sahasına ilgi duyanlar için *el-Burhân*'dan sonra en önemli bir kaynaktır. Bu özelliğinden dolayıdır ki, Sâkıp Yıldız ve Hüseyin Avni Çelik "*Kur'ân ilimleri*

99.es-Suyûtî, *el-İtkân*, Beyrut, ts., I, 4-5

Ansiklopedisi" adı altında onu Türkçeye tercüme ederek 1987 yılında İstanbul'da neşretmişlerdir.

9. Şah Veliyyullah ed-Dihlevî (öl. 1176/1764), *el-Fevzu'l-kebir fî Usûli't-Tefsîr*.

ed-Dihlevî'nin söz konusu eseri, beş bölümden oluşmaktadır. Bunlar şöyle sıralanabilir:

- a. Kur'ân ilimleri ve sapık mezheplerle mücâdele metodları,
- b. Garîbu'l-Kur'ân, nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih,
- c. Kur'ân'ın üslûbu ve i'câzı,
- d. Tefsir çeşitleri ve vehbî ilimlerin Kur'ân'ın anlaşılmasındaki rolü.
- e. Genel bilgiler.

Muhtasar bir kaynak olan *el-Fevzü'l-Kebîr*, Mehmet Sofuoğlu tarafından Türkçe'ye çevrilerek 1982 târihinde İstanbul'da tâbedilmiştir.

10. ez-Zerkânî, Muhammed Abdu'l-Azîm, (öl. 1367/1948): *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*.

Menâhil, esas itibâriyle Mısır Üniversitesi Usûlü'd-dîn Fakültesi öğrencileri için bir ders kitabı olarak kaleme alınmıştır. Ancak ilk olarak 1943 senesinde yayınlandıktan sonra müellif tarafından üzerinde yeniden çalışılarak, bilimsel araştırma yapma durumunda olan kimselerin akademik düzeydeki ihtiyaçlarını karşılayacak seviyeye getirilmiştir. Kur'ân tarihi ve önemli görülen bazı Kur'ân ilimlerinin ele alındığı bu eser, her fırsatta ilimle din arasındaki ilgiyi tesbit etmeye, İslâm hukukunun bir takım sırr ve hikmetlerini açıklamaya, irşâd ve davet açısından Kur'ân'ın mesajını gözler önüne sermeye çalışmaktadır. Eserin, kendinden önce yazılanlardan farklı sayılabilecek iki özelliğinden biri, ele aldığı konuları çok ayrıntılara inerek anlatması, diğeri de, birtakım muhtemel şüphe ve itirazlara yer vererek onları, yerine göre naklî yerine göre de aklî delillerle cevaplandırmasıdır. Söz konusu eser iki ciltten ibârettir ve birden çok baskısı yapılmıştır.

11. ez-Zehebî, Muhammed Hüseyin (öl. 1399/1978): *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*.

Bu eser iki ciltten meydana gelmektedir. Birinci ciltte, Hz. Peygamber, Ashâb ve Tâbiûnun tefsirdeki yeri ele alınarak bazı meşhur müfessirlerin hayatları anlatılmış ve tefsirlerinden örnekler verilmiştir. Bu ciltte ayrıca tefsirin tedvîn ve te'lif dönemine yer verilmek suretiyle rivâyet ve dirâyet tefsirinin özellikleri ele alınmış, bunların içerisinden örnek olarak seçilen bir kısım tefsirler geniş bir biçimde tanıtılmıştır.

Söz konusu eserin ikinci cildinde de, ağırlıklı olarak Şia, İmâmiyye, Bâtıniyye, Bâbiyye, Bahâiyye, Zeydiyye ve Havâric gibi bir kısım mezheplerin kendi eğilimleri doğrultusunda yazmış oldukları tefsirleri, mutasavvifinin tefsirleri için de bir bahis açılarak işârî tefsir ekolü incelenmiştir. Ayrıca filozofların ve fakihlerin tefsirlerine de yer verilerek bu tefsirlerle ilgili olarak bir takım tesbitlerde bulunulmuştur.

İkinci ciltte ele alınan konulardan biri de, ilmî tefsir hareketidir. Bu hareket hakkında bilgi verildikten sonra temsilcileri Muhammed Abduh, Reşid Rızâ ve Mustafa el-Merâğî'nin tefsirleri de oldukça geniş bir tenkid ve tahlile tabi tutulmuştur. et-Tefsîr ve'l-müfessirûn, 1396/1976 senesinde Mısır'da tab edilmiştir.

12. Subhî es-Sâlih (öl. 1399/1978), *Mebâhis fî 'Ulûmi' l-Kur'ân*

Müellif bu eserinde vahiy, Kur'ân'ın cemi, istinsahı ve el-ahrufu's-seb'a gibi konuları inceleyerek Kur'ân târihine, ardından da esbâbu'n-nüzûl, ilmu'l-Mekkî ve'l-Medenî, fevâtihu's-suver, kırâat, nasih ve mensûh, resmu'l-Kur'ân, muhkem-müteşâbih gibi konuları ele alarak Kur'ân ilimlerine yer vermiştir. Mebâhis de ayrıca tefsir usûlünün önemli bir bölümü olan tefsir târihi üzerinde de durularak, ilk dönemlerden i'tibâren tefsirin geçirdiği merhaleler, rivâyet ve dirâyet sahasında yazılan te'lifler söz konusu edilmiştir. Mezhebî, işârî, ilmî, içtimâî ve edebî tefsirler hakkında geniş bilgi verildikten sonra da, Kur'ân'ın i'câzı ve Kur'ân'da yer alan edebî sanatlar üzerinde durulmuştur. Burada şunu da ifâde edelim ki, bu eser kendi alanında yazılmış eserlerden farklı bir görünüm arz etmektedir. Mebâhisi diğer usûl kitaplarından ayıran en önemli faktör, târihi konuları işlerken müellifin, müsteşriklerin görüşlerine de yer verip zaman zaman onları tenkide tâbi tutmasıdır. 1985 senesinde Beyrut'ta basılan söz konusu kitap, M. Sait Şimşek tarafından "Kur'ân ilimleri" adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

13. Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fî 'Ulûmi' l-Kur'ân*.

Subhî es-Sâlih'in "*Mebâhis*"i gibi bu kitap da Kur'ân târihi, Kur'ân ilimleri ve tefsir târihi gibi tefsir usûlü ilminin üç temel konusunu ele alıp genişçe inceleyen bir eserdir. İbâresinin kolaylığı ve üslûbunun akıcılığı nedeniyle özellikle İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin istifâde edebileceği önemli bir kaynaktır. 1407/1986 senesinde Beyrut'ta neşredilmiştir.

14. Ebû Şehbe, Muhammed, *el-Medhal li Dirâseti' l-Kur'âni' l-Kerîm*.

el-Medhal, ulûmu'l-Kur'ân'ın mânâsı, târihi, tedvîni gibi konular yanında, Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlü, vahiy, Esbâbu'n-nüzûl, yedi harf, Kur'ân'ın Hz. Ebû Bekr zamanında cem'i, Hz. Osman devrinde istinsâhı, resmü'l-

Mushaf ve Kur'ân nassının sübûtu gibi konuları genişçe işleyen bir eserdir. Kahire'de 1973 senesinde tab edilmiştir.

15. Muhammed Ebû selâme, *Menhecû'l-furkân*, Kahire 1359/ 1938.
16. Ahmed Âdil Kemâl, *Ulûmu'l-Kur'ân*, Mısır 1951.
17. İzzet Hüseyin, *Ulûmu'l-Kur'ân*, Dimeşk 1962.
18. İbrâhim el-Ebyârî, *Târîhu'l-Kur'ân*, Kahire 1965.
19. Abdulkahhâr Dâvûd el-Ânî, *Dirâsât fî ulûmi'l-Kur'ân*, Bağdat 1972.
20. Muhammed Fadl b. Âşûr, *et-Tefsîr ve Ricâluhu*, Tunus 1972.
21. Muhammed Sabbâğ, *Lemehât fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dimeşk 1394.
22. Adnan zarzûr, *Târîhu'l-Kur'ân ve ulûmuhu*, Dimeşk 1395/ 1975.
23. Abdulfettah el-Kâdî, *Ulûmu'l-Kur'ân*, Kahire 1396/1976.
24. Mahmûd Zalat, *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 1399/1979.
25. Muhammed İbrâhim Şerîf, *Muhâdarâtu târîhi tefsîri'l-Kur'ân*, Kahire 1401/1981.
26. Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1405/1985.
27. Abdilmün'im en-Nemr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1403/ 1983.
28. Abdullah Mahmûd Şehhâte, *Târîhu'l-Kur'ân ve't-tefsîr*, Kahire 1403/1983.
29. Emir Abdulaziz, *Dirâsât fî ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1403/1983.
30. Nûreddin Itr, *Muhâdarât fî ulûmi'l-Kur'ân*, Dimeşk 1404/1984.
31. Emin el-Hûlî, *et-Tefsîr ve meâlimu hayâtîhi ve menhecuhu'l-yevm*, Mısır 1944.
32. Abdulgafûr Mahmûd Mustafa Ca'fer, *Buhûs fî ulûmi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1403/1983.
33. Muhammed Abdurrahman, *el-Mücmel fî ulûmi'l-Kur'ân*, Mısır 1403/1983.

b. Tefsir Mukaddimleri

Bazı müfessirler kaleme aldıkları tefsirlerinin mukaddimelerinde tefsirin usûl ve yöntemleriyle alakalı birtakım ön bilgiler vermişlerdir. Bu bilgiler, tefsir okuyucuları için oldukça faydalı malumat niteliğindedir. Çünkü bunlar daha çok Kur'ân'ın nüzûlü, kırâatı, kitâbeti, tertibi, cem'i, istinsahı, faziletleri,

i'râbı ve i'câzıyla ilgili hususları ihtivâ etmektedir. Bunun yanında bazen tefsirle ilgili bilgilere de rastlamak mümkündür. Bu mânâda bir mukaddimeye sâhip olan tefsirlerden bazılarını burada zikretmek istiyoruz:

1. İbn Cerîr et-Taberî (öl. 310/922), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*¹⁰⁰

Söz konusu tefsirin mukaddimesinde Kur'ân'da yer alan yabancı kelimeler, yedi harf, Kur'ân'ın sûre ve âyetlerinin isimleri gibi konulara yer verilmiştir. Bunlar her ne kadar bütün usûl kitaplarında rastlanılan konular olsa da, ilk elden bilgiler olması hasebiyle bir orijinaliteye sâhiptir. Bu yüzden bahis konusu tefsirde ele alınan bu bilgiler, özellikle Kur'ân araştırmacıları için çok kıymetli bilgi niteliğindedir.

2. er-Râğıb el-İsfahânî (öl. 502/1108), *Mukaddimetü't-Tefsîr*.

Bakara sûresinin 220 âyetini açıklayan bir tefsirdir. Ancak baş tarafında usûlle ilgili kıymetli bilgiler yer aldığı için oldukça rağbet görmüştür. Bu eserin hem ilklerden olması, hem de er-Râğıb el-İsfahânî gibi çok meşhur bir âlimin kaleminden çıkmış olması ona böyle bir değer verilmesini haklı kılmaktadır. Eserin içeriğini oluşturan konular arasında, Kur'ân'ın ihtivâ ettiği kelâm türleri, tefsîr ve te'vîl kavramları, hakikat-mecâz, umûm-husûs, nesh, müteşâbihât, tefsir ilminin üstünlüğü, müfessirin muhtâc olduğu ilimler ve Kur'ân'ın i'câzı gibi hususlar sayılabilir.

3. İbn Atiyye el-Endülüsî, (öl. 543/1148), *Mukaddime*.

Müsteşrik A. Jeffery'nin, müellifi meçhul olan "*Kitâbu'l-Mebânî*" ile bir arada "*Mukaddimetân fî 'Ulûmi'l-Kur'ân*" adıyla 1954 senesinde Mısır'da neşrettiği bu mukaddime, esas itibâriyle İbn Atiyye'nin kaleme almış olduğu "*el-Muharreru'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-'Azîz*" isimli tefsirin baş tarafında yer almaktadır. *Mukaddimetân*'ın 253-294. sayfaları arasında bulunan İbn Atiyye'nin sözkonusu mukaddimesi tam 41 sayfadan ibârettir.

Müellif bu mukaddimesinde Kur'ân'ı tefsîr etmenin fazîletine, müfessirlerin mertebelerine, yedi harf/el-ahrufu's-seb'a, meselesine Kur'ân'daki garip lafızlara, Kur'ân'ın derlenmesi, istinsâhı, harekelenmesi ve noktalanmasına yer vermektedir.

100. Yazıldığı günden bugüne kadar haklı olarak rivâyet tefsîrinin zirve noktasını işgâl eden bir tefsirdir. Müellifin hayâtı ve eserleri için bkz. es-Subkî, *Tabakât*, II, 135; İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 326-327

4. el-Kurtubî (öl. 671/1272), *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*¹⁰¹

Müfessir sözünü ettiğimiz bu eserinde oldukça farklı konulara yer vermiştir. Bunlar, fezâilu'l-Kur'ân, Kur'ân okumanın âdâbı, Kur'ân ve ilim ehlinin riyâ ve benzerî hususlardan sakındırılması, İ'râbu'l-Kur'ân, tefsîrin önemi, Kur'ân'ın re'y ile tefsîri, müfessirlerin mertebeleri, Kur'ân'ın sünnetle tefsîri, yedi harf meselesi, Kur'ân'ın cem'i, teksîri, tertîbi, noktalanması ve harekelenmesi, "âyet", "kelime" ve "harf"ın mânâları, garîbu'l-Kur'ân, i'câzu'l-Kur'ân, Hz. Osman Mushafındaki ziyâde ve noksanlık iddiâları gibi konuları ihtivâ etmektedir. Kurtubî sözü edilen bu konuları senedli olarak zikrettiği rivâyetlerle mufassal bir şekilde anlatmakta, zaman zaman da kendi tercihlerine yer vermektedir. Bundan dolayı bu mukaddime hem içerdiği konular hem de söz konusu özelliği itibâriyle usûl ilmi açısından önemli bir kaynak durumundadır.

5. en-Neysâburî, el-Hasan b. Muhammed (öl. 727/ 1326), *Ğarâibu'l-Kur'ân ve Reğâibu'l-Furkân*

en-Neysâburî, tefsîrinin mukaddimesinde kırâatın fazîleti, kârî kırâat adâbı, kırâat-ı seb'a, istiâze, Kur'ân'ın Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekr ve Hz. Osman Döneminde cem'i, "Mushaf", "Kitâb", "Kur'ân", "sûre", "âyet", "kelime" ve "harf"ın mânâları, es-seb'u't-tıvâl, mesânî, tavâsîm, havâmîm, mufassal ve müsebbihât kavramlarının ifâde ettiği mânâlar, resmü'l-Mushâf, vakf ve Kelâmullâh'ın ezeliği gibi konulara oldukça geniş bir şekilde yer vermiştir.

6. İbn Cüzeyy el-Kelbî, Muhammed b. Muhammed (öl. 741/ 1340), *Kitâbu't-Teshîl*¹⁰²

Müfessir sözünü ettiğimiz tefsîrinde Kur'ân'ın nüzûlü, cem'i, tertîbi, noktalanması ve harekelenmesi, Kur'ân'ın ihtivâ ettiği ilimler, tefsir çeşitleri, kırâat, müfessirlerin hadis, tasavvuf, dil, belâgat gibi ilimlere olan ihtiyâcı, tefsirde yorum farklılığına yol açan sebepler, vakf ve ibtidâ, Kur'ân'ın i'câzı, fazîletleri, istiâze ve besmele gibi konulara yer vermiştir.

İbn Cüzeyy'in bu tefsîri, Muhammed Abdu'l-Mun'im el-Yûnusî ve İbrâhim Atva Avd tarafından tahkîk edilerek Kâhire'de basılmıştır.

101. Ahkâm âyetlerini genişçe ele almakla birlikte Kur'ân'ın tamâmını açıklayan hacimli bir tefsirdir. Müellifin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bkz. es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 28-29; ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, II, 65-66

102. Müfessirin tam adı, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Kelbî, el-Girnâtî'dir. Söz konusu eser dört cilt olarak Kâhire'de basılmıştır

7. Ebu's-Senâ, Mahmûd b. Abdi'r-Rahmân (öl. 749/1348), *Envâru'l-Hakâiki'r-Rabbâniyye*¹⁰³

Müfessir ve kelâmcı olan Ebu's-Senâ, tefsîrine 23 mukaddimeden oluşan bir girişle başlamıştır. Bu mukaddimelerden bazıları kelâm ilmine, bazıları da usûl-i tefsîre dâirdir. Usûlle ilgili olanlar şunlardır: Vahiy, Kur'ân lafzının iştikâkı, tarifi ve isimleri, Kur'ân'ın i'câz yönleri, Kur'ân'ın tevâtüren nakle dilişi, yedi kırâat, yedi harf, Kur'ân'ın cem ve tertîbi, tefsir, te'vîl, muhkem ve müteşâbih kavramları, el-eşbâh ve'n-nezâir, husûs ve umûm ifâde eden lafızlar, tefsir ilminin üstünlüğü, müfessirlerin bilmesi gereken ilimler, tefsir ilmini elde etmenin yolları, Sahâbe ve Tâbiûn müfessirleri. Hemen belirtmek gerekir ki, sözünü ettiğimiz bu konular tefsir usûlü açısından oldukça önemlidir. Bundan dolayıdır ki, onları her okuyucunun mutlakâ öğrenmesi gereğine inanan müellif, zorluktan kaçınmayarak kendine has bir üslupla yazmadan edememiştir.

8. İbn Kesîr (öl. 774/1372)¹⁰⁴, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*

İbn Kesîr, tefsir usûlüne dâir bilgileri, tefsîrinin sonuna ilâve ettiği bir zeylde vermektedir. Söz konusu zeyl, Kur'ân'ın fezâilî ile ilgili hadisleri ve bunların yorumlarını ihtivâ eden bir girişle başlamakta, Kur'ân'ın derlenmesi, çoğaltılması, yedi harf, Kur'ân'ın te'lîfi, Hz. Peygamber'in Kur'ân'ı Cibrîl'e arzı, kurrâ Sahâbîler, Kur'ân okumanın âdâbı ve Kur'ân'ın kırâatıyla ilgili bazı hususlarla devâm etmektedir.

9. el-Merâğî, Ahmed Mustafâ (öl. 1364/1945), *Tefsîru'l-Merâğî*¹⁰⁵

el-Merâğî, sözünü ettiğimiz tefsîrinde iki usûl konusunu ele almaktadır. Bunlardan biri müfessirlerin tabakaları, diğeri de resmî'l-Mushaf konusudur.

10. el-Âlûsî, Şihâbu'd-dîn Mahmûd (öl. 1270/1853), *Râhu'l-Me'ânî*

İşârî tefsir özelliği taşıyan söz konusu eserinin mukaddimesinde Âlûsî, usûlle ilgili oldukça önemli konulara yer vermektedir. Bunlar, Tefsir ve te'vîl kavramı, tefsire duyulan ihtiyaç, re'y tefsîri, Kelâmullâh'ın ezeliği meselesi, yedi harf, Kur'ân'ın cem' ve tertîbi, Kur'ân'ın belâğat ve i'câzı

103.Söz konusu tefsir henüz yazma hâlinindedir. Nüshaları için bkz. Köprülü ktp., N0: 0.45; Yusuf Ağa (Süleymaniye) ktp., N0: 19; Rüstem Paşa (Süleymaniye) ktp., N0: 22, 23, 24, 25, 26, 27; Lâleli (Süleymaniye) ktp., N0: 136. Envâru'l-Hakâiki'r-Rabbâniyye hakkında geniş bilgi için bkz. Demirci, Muhsin, *Ebu's-Senâ, Mahmûd b. Abdi'r-Rahmân el-İsfahânî ve Tefsirdeki Metodu*, İstanbul 1987, (Basılmamış doktora tezi)

104.Müfessir hakkında geniş bilgi için bkz. eş-Şevkânî, *el-Bedru't-Tâlî*, I, 153; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 317-318

105.Ahmed Mustafâ el-Merâğî'nin bu tefsiri de Kâhire'de 23 cilt olarak tâbedilmiştir.

gibi konulardan ibârettir.

11. el-Kâsımî, Muhammed Cemâlu'd-dîn, (öl. 1332/1914), *Mehâsinu't-Te'vîl*¹⁰⁶

Tefsir ilminin başlıca kaynakları, müfessirlerin dereceleri, sebab-i nüzûl, nâsih-mensûh, zâhir ve bâtın meselesi, Kur'ân'ın müşkil âyetleri, Sahâbe tefsîri, Kur'ân'a dayalı ilimler, Kur'ân tefsîrinde Sünnet'in rolü, Re'y tefsîri, Kur'ân'ın üslûbu, yedi harf meselesi, Kur'ân'ın toplanması, kırâatler, tefsir çeşitleri gibi konuları mehâsinu't-te'vîl'in bir cildini oluşturacak derecede geniş bir şekilde ele alan bir kaynaktır. Söz konusu bu cilt Sezai Özel tarafından Türkçe'ye tercüme edilip 1990 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır.

B. Türkçe Kaynaklar

Osmanlı Devrinde âlimler genellikle tefsir usûlüne dâir eserleri Arapça olarak kaleme almışlardır.¹⁰⁷ Bu yüzden Türkçe usûl kitaplarının yazımına Cumhuriyet'ten sonra başlanmıştır. Bu ilk dönem te'lîfleri özellikle Kur'ân'ın cem'î, teksîri, kırâatı ve okunma âdâbına yönelik mevzûları ihtivâ ederler. Oldukça sade bir üslupla kaleme alınan sözkonusu eserler, hacim itibarıyla de muhtasar sayılabilecek niteliktedirler. Ancak daha sonraları mufassal usûl kitaplarına duyulan ihtiyaç bu daldaki eserlerin hacimlerinin de genişlemesine yol açmıştır. Bunlardan ulaşabildiğimiz bazı kaynakları burada zikretmek istiyoruz:

1. Bursalı Mehmet Tâhir Efendi (öl. 1861/1924), *Delîlu't-Tefâsîr*

Başlangıçta tefsirin tanımı, konusu, gayesi, kısımları ve müfessir olmanın şartları üzerinde durarak kısa bilgiler veren müellif, daha sonra da Kur'ân ilimleriyle alâkalı konulara yer vermektedir. Söz konusu kitap, Hicrî 1321 tarihinde İstanbul'da Arapça harflerle tâbedilmiştir. 64 sayfadan ibâret küçük boy bir eserdir.

2. Bergamalı Cevdet Bey (öl. 1873/1925), *Tefsir Târihi*

Kur'ân'ın toplanması, tefsir, te'vîl, tahrif ve tebdil kavramları arasındaki farklar, yedi harf meselesi, tefsirin konusu, mâhiyeti ve çeşitleri yanında müfessirler arasında meydana gelen ihtilâflar, bu ihtilâfların sebepleri ve müfessirlerin tabakaları gibi konulardan bahsetmektedir. Tamâmı 152 sahife-

106. Muhammed Cemâlu'd-dîn el-Kâsımî (öl. 1332/1914)'nin yazmış olduğu bir tefsirdir. Bkz. ez-Zirikî, *el-A'lâm*, IV, 71-73; el-Bağdâdî, *Hediyetü'l-Ârifîn*, I, 534-544.

107. Örnek için bkz. Ahmed Cevdet Paşa (öl. 1312/1889) *Hulâsatu'l-Beyân fî Te'lîfi'l-Kur'ân*, İstanbul 1303. Söz konusu eser, Ali Osman Yüksel tarafından *Muhtasar Kur'ân Târihi* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş ve 1985'de İstanbul'da yayınlanmıştır.

den ibârettir. 1927'de İstanbul'da Arap harfleriyle tâbedilmiştir.

3. İsmail Hakkı İzmirli (öl. 1868/1946), *Târîh-i Kur'ân*

Latin harfleriyle 1956 yılında İstanbul'da tâbedilen bu eser, isminden de anlaşılacağı gibi Kur'ân'ın nüzûlü, yazılması, toplanması istinsâhı, nokta ve harekelenmesi gibi konular yanında yedi harf ve kırâatler konusunu ele alan bir risâledir.

4. Ömer Rıza Doğrul (öl. 1372/1952), *Kur'ân Nedir?*

Söz konusu eserde de Kur'ân'ın lisânı, üslûbu, nazmı, tedvîni ve Asr-ı Saadet'te ezberlenmesi gibi konular yanında, cem'i istinsahı, kırâatı nokta ve harekelenmesine de yer verilmiştir. Bunlardan başka Kur'ân'ın Avrupa'da tâbedilen nüshaları ve müsteşriklerin Kur'ân hakkındaki yaklaşımları hakkında da kıymetli bilgiler ihtivâ etmektedir. 150 sayfadan ibârettir. 1953 yılında İstanbul'da tâbedilmiştir.

5. Ömer Nasuhi Bilmen (öl. 1391/1971), *Büyük Tefsir Târîhi*

İki ciltten ibârettir. Birinci ciltte, Kur'ân târihi, tefsir, te'vîl ve tercüme kavramlarıyla, müfessirler ve bazı ilimler hakkında genel bilgiler verilmekte ardından da 14 tabaka hâlinde tanıtılması öngörülen müfessirlerin ilk beş tabakasını oluşturan 159 müfessirin hem kısaca hayat hikâyeleri, hem de tefsirleri örneklerle anlatılmaktadır. İkinci cilt ise kalan 9 tabakanın önde gelen müfessirleri birinci ciltte olduğu gibi ölüm târihleri itibarıyla sıralanarak tanıtılmıştır. Toplam 464 müfessirin ve tefsirlerinin tanıtıldığı söz konusu eser, Türkçe kaleme alınmış kitaplar içerisinde en kapsamlı olanıdır.

6. Muhammed Hamidullah (trc. Salih Tuğ), *Kur'ân Târîhi*

Kur'ân'ın özellikleri, tedvîn hareketleri ve Kur'ân'ın doğu-batı dillerinde yapılmış tercümelerinden bahseden bir kitaptır. En önemli özelliği, kırâat ve Resmu'l-Mushâf konusunda hem detaylı hem de çok önemli bilgiler vermesidir.

7. Osman Keskiöglü (öl. 1410/1989), *Kur'ân Târîhi*

Bir giriş ve 21 bölümden oluşan bu eser, Kur'ân târihi ile ilgili bilgiler yanında ulûmu'l-Kur'ân'a dâir konulara da oldukça geniş yer vermektedir. Söz konusu kitap, 1987 senesinde "Nüzûlünden Günümüze Kur'ân-ı Kerîm Bilgileri" adıyla Diyânet Vakfı tarafından yeniden basılmıştır.

8. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*

Kur'ân târihi, Kur'ân ilimleri ve tefsir târihi gibi üç ana bölümden ibârettir. Tefsir usûlü konularının yoğun bir şekilde ele alındığı ve oldukça geniş bir tahlîle tâbi tutulduğu kaynak bir eserdir. Yirmi yılı aşkın bir süredir

Lisans düzeyinde dînî tahsil veren okullarda ders kitabı olarak okutulmaktadır.

— *Tefsir Târîhi*

İki ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte Hz. Peygamber, Sahâbe, Tâbiûn ve Tâbiûn sonrası tefsir hareketleri ele alınarak genişçe incelenmiş, ardından da lugat bilginlerinin yazmış oldukları tefsirlerle, Fırka tefsirleri olarak adlandırılan Mu‘tezile, Şu‘a ve Hâricî tefsirleri üzerinde durulmuştur.

İkinci ciltte ise, tasavvufî, felsefî ve fikhî tefsirler ve bunların önde gelen müfessirleri tanıtılarak, tefsir rivâyet ve dirâyet yönüyle ele alınmış yine nitelikleri itibâriyle rivâyet ve dirâyetin belli başlı müfessirleri genişçe bir incelemeye tâbi tutulmuştur. İkinci cildin sonunda da günümüzdeki tefsir hareketleri başlığı altında ilhâdî, mezhebî, ilmî, ictimâî ve edebî tefsirler geniş bir şekilde tahlil edilmiştir. Muhterem hocamız İsmail Cerrahoğlu Bey’in kaleme almış olduğu bin sayfayı aşan bu eser, hem kapsam, hem de üslûb ve konuları inceleme tarzı itibâriyle Türkçe usûl kitapları içerisinde ön sırayı almaktadır.

9. Mehmet Sofuoğlu (öl. 1408/1987), *Tefsire Giriş*

İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü’nde okutulmak üzere ders kitabı olarak kaleme alınan bahis mevzûu eser, Kur’ân târihi, ulûmu’l-Kur’ân ve tefsir târihi konularını ihtivâ etmektedir.

10. Ali Turgut (öl. 1412/1991), *Tefsir Usûlü ve Kaynakları*

Baş tarafında tefsir usûlünün kaynakları hakkında geniş bilgi verilmiştir. Daha sonraki bölümlerde ise, Kur’ân târihi, Kur’ân ilimleri ve tefsir târihi konuları üzerinde durulmuştur. İlahiyat Fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmak amacıyla kaleme alınmış olmakla birlikte, usûl konularını anlaşılamayacak derecede kısa anlattığı için, bu alandaki boşluğu dolduracak nitelikte bir eser olduğu söylenemez.

11. Abdurrahman Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerîm Târîhi*

Kur’ân’ın vahyi, nüzûlü, cem‘i ve teksîrinin konu edinildiği ilk bölümden sonra önemli bazı Kur’ân ilimlerinin ele alındığı bir kitaptır. Daha çok ders kitabı niteliğindedir.

12. Suat Yıldırım, *Kur’ân-ı Kerîm ve Kur’ân İlimlerine Giriş*

Söz konusu eser de Kur’ân’ı tanıtıcı mâhiyette genel bilgiler vermektedir. İlk bölümde Kur’ân’ın mâhiyetiyle ilgili genel konular üzerinde durulmuş, İkinci bölüm Kur’ân’ın nüzûlü ve metninin intikâliyle alâkalı konulara ayrılmıştır. Bundan sonraki bölümlerde ise, vahyin geldiği ortam, âyetler arasındaki insicâm, nesh, kıssalar, Kur’ân’ın üslûbu ve i‘câzı gibi konular

ele alınıp işlenmiştir. Burada şunu itirâf etmek gerekir ki, Türkçe kaleme alınan tefsir usûlü kitapları arasında Kur'ân'ın üslûb ve i'câzı en mufassal şekilde bu eserde anlatılmıştır.

13. H. Mehmet Soysaldı, Nüzûlünden Günümüze Kur'ân İlimleri ve Târîhi

Bir giriş ve iki bölümden ibârettir. Girişte Kur'ân'ın niçin indirildiği ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in tebliğ görevi üzerinde durulmuştur. Birinci bölümde vahiy, Kur'ân'ın tesbîti, âyet ve sûre hakkında genel bilgiler verilmiş, ikinci bölümde ise yedi harf, kırâat meselesi, nüzûl sebepleri, nâsîh-mensûh, muhkem-müteşâbih ve İ'câzu'l-Kur'ân gibi konular ele alınmıştır.

14. Ömer Dumlu, Kur'ân Tefsirinde Yöntem

İlk dönemde Kur'ân'ın yazılışı, kırâatı ve yorumunu konu edinen bu eser, ikinci bölümde de esbâb-ı nüzûl, nâsîh mensûh, muhkem müteşâbihât gibi üç konuyla ilgili temel bilgiler vermektedir. Son bölüm de ise tefsirde objektivizm başlığı altında Kur'ân'ın bütünlüğü, dînî akımların tefsîre olan etkileri ve ilmi tefsir konusu ele alınmıştır.

15. Muhsin Demirci, Tefsir Usûlü ve Târîhi

Kur'ân târihi, ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir târihine dâir oldukça geniş bilgilerin yer aldığı bir eserdir. Söz konusu kitapta incelenen her konu kendi içerisinde tâli başlıklar altında ele alınmış ancak haşfiyyattan uzak bir şekilde işlenmeye çalışılmıştır.

- Kur'ân Târîhi

Kitap, üç bölümden ibârettir. Birinci bölüm vahyin mâhiyeti ve niteliklerinden ibârettir. İkinci bölümde Kur'ân'ın nüzûlü ve tesbîtiyle ilgili faaliyetler üzerinde durulmuş, son bölümde ise, yedi harf, kırâat, halku'l-Kur'ân, Kur'ân'ın tercümesi, Kur'ân'da tahrif iddiaları ve Kur'ân'ın târihselliği meselesi gibi lafzî özelliklere yer verilmiştir.

C. BATI DİLLERİNDE YAZILMIŞ KAYNAKLAR

Bilindiği gibi Doğu Bilimiyle uğraşan batılı bilim adamları yani oryantalist/müştârikler İslâm Târîhi, Fıkıh, Kelam, İslâm Felsefesi, Tasavvuf, Arap Dili ve Edebiyatı, Kur'ân ve Hadis gibi İslâmî İlimlerin bütün sahalarında eserler vermişlerdir. Ancak Kur'âna yönelik tercüme, târih, usûl ve tefsir tarzındaki çalışmaları daha fazla bir yoğunluk arz etmektedir. Bunun da sebebi Kur'ân'ın, onların fikrî düzenlerini dağıtan bir kitap olmasıdır. Tabiatıyla böyle bir kitap Müslümanların elinde kaldığı müddetçe onlar dâimâ muzaffer olacaklar ve Batı'nın sömürgeciliğini kabûl etmeyeceklerdir. Bu yüzdendir

ki amaçlarına ulaşabilmek için müsteşrikler, Kur'ân metninin sıhhati konusunda Müslümanların kafalarında şüphe uyandırmak, en azından O'nu kendi kutsal kitaplarının seviyesine indirmek için Kur'ân'ın dili, târihi ve kırâatı konusunda oldukça yoğun çalışmalar yapmışlardır. Bu husustaki te'liflerden bazıılarını şöylece sıralamak mümkündür:

1. Ignaz Goldziher, *De Richuntgen der Islamichen Koranauslegung.*

Goldziher bu eserinde öncelikle Kur'ân'ın kırâatları üzerinde durmuş, daha sonra da tefsirleri kelâmî, tasavvufî ve mezhebî yönden ele almak sûretiyle oldukça ilginç değerlendirmeler yapmıştır. Son bölüm de ise modernist tefsir ekollerini inceleyerek, Hind ve Mısır modernistleriyle Menâr okulu mensuplarının görüşlerine yer vermiştir.

Bu eseri Abdulhalîm en-Neccâr tenkitli bir şekilde *Tefsîru'l-mezâhibi'l-İslâmî* adıyla Arapçaya tercüme etmiş, Mustafa İslâmoğlu da *İslâm Tefsir Ekolleri* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir.

2. Rudi Paret, *Grenzen der Koran Foschung* (Kur'ân Araştırmalarının Hudutları), Stuttgart, 1950.

-*Kur'ân Üzerine Makâleler* (trc. Ömer Özsoy), Ankara 1995.

Söz konusu kitap, Paret'in çeşitli zamanlarda kaleme almış olduğu 19 makâlesinin tercümesinden ibârettir. Usûl-i tefsir açısından bakıldığında, bu kitapta yeni bir bilimsel Kur'ân tercümesinin plânı, târihte ve günümüzde Kur'ân ve bir târih kaynağı olarak Kur'ân gibi birkaç konu yer almış olsa da, müellifin "bakiyye", "tevbe", "cihâd", "kader", "en-necm" ve "es-Samed" gibi bazı Kur'ânî kavramlarla ilgili yazmış olduğu makâlelerde oldukça ilginç değerlendirmeler bulunmaktadır. Bundan dolayı bu kitap, Kur'ân ve onun tefsiriyle ilgilenen her insan için bir kaynak niteliğindedir.

3. T., Nöldeke - F., Schwlly, *Kur'ân Târihi* (trc. Muammer Sencer), İstanbul 1970

Bu kitapta, Kur'ân'ın toplanması, ilk Kur'ân derleyicileri, ilk Halîfeler zamanında popüler Kur'ân bilgisi, Husûsî Mushaf yazarlar (Hz. Ali Mushafi), Zeyd b. Sâbit'in Kur'ân'ı derlemesi, ilk derlemenin biçim ve muhteviyâtı, Ubeyy b. Kâ'b'ın Kur'ân'ı, Abdullah b. Mes'ûd'un Kur'ân'ı, Hz. Osman zamânında Kur'ân metninin çoğaltılması ve mukatta'a harfleri gibi usûlün temel konuları üzerinde durulmaktadır.

Theodor Nöldeke ayrıca *Gecschichte de Qorans* (Kur'ân Târihi) adıyla üç ciltlik bir eser daha kaleme almıştır ki, konuları işleyiş tarzı ve orijinal değerlendirmelerinden dolayı olmalı ki, Rudi Paret Nöldeke'nin bu kitabını

Kur'ân biliminin klasikleri arasında sayarak müellifini sık sık minnetle anmaktadır.¹⁰⁸ Söz konusu eser 1919 senesinde Leipzig'de basılmıştır.

4. **H. Hirschfeld**, *New Researches into the Composition and Exegesis of the Koran*, 1902 (Kur'ânî Tertip ve Tefsirde Yeni Araştırmalar)

5. **Arthur Jeffery**, *The Foreign Vocabulary of the Koran* (Kur'ân'da Yabancı Kelimeler), Baroda, 1938.

6. **T. Sabbagh**, *La Metaphore dans Le Coran* (Kur'ân'da Mecâzlar), Paris, 1943.

7. **Jacques Jomier**, *The Bible and the Koran*, Newyork, 1964 (Tevrat, İncil ve Kur'ân terc. Sâkıp Yıldız), İstanbul, 1980.

8. **Wansbrough**, *Qouranic Studies: Sources and Methods of Scriptural Interpretation* (Tefsirin Kronolojik Gelişimi), 1977.

108.Bkz. Paret, *Kur'ân Üzerine Makâleler* (trc. Ömer Özsoy), Ankara 1995, s. 15